

Siyaset Anlayışı ve
Felsefi Düşünüşü Bakımından
ALİYA İZZETBEGOVIÇ

Adnan DAL

ÇİZGİ | e-Kitap

Siyaset Anlayışı ve Felsefi Düşünüşü Bakımından

ALİYA İZZETBEGOVİÇ

Adnan DAL

Adnan Dal

Uludağ Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler eğitimi gördü. Aynı alanda Yalova Üniversitesi'nde yüksek lisans ve doktora yaptı. Yüksek lisans tezini Aliya İzzetbegoviç üzerine, doktora tezini ise Kuzey Kutup Bölgesi üzerine tamamladı. Akademik hayatına Fırat Üniversitesi'nde halen devam etmektedir.

Siyaset Anlayışı ve Felsefi Düşünüşü Bakımından

ALİYA İZZETBEGOVİÇ

Adnan DAL

Çizgi Kitabevi Yayınları
Araştırma İnceleme

Genel Yayın Yönetmeni
Mahmut Arlı

©Çizgi Kitabevi
Mayıs 2020

ISBN: 978-605-196-439-3
Yayıncı Sertifika No:17536

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
- Cataloging in Publication Data (CIP) -

DAL, Adnan
Siyaset Anlayışı ve Felsefi Düşünüşü Bakımından
ALİYA İZZETBEGOVİÇ

Baskıya Hazırlık: Çizgi Kitabevi Yayınları
Tel: 0332 353 62 65- 66

ÇİZGİ KİTABEVİ

Sahibiata Mah. | Alemdar Mah.
M. Muzaffer Cad. No:41/1 | Çatalçeşme Sk. No:42/2
Meram/Konya | Cağaloğlu/İstanbul

(0332) 353 62 65 - 66 - (0212) 514 82 93
www.cizgikitabevi.com
📞📧 / cizgikitabevi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	7
GİRİŞ.....	10
BÖLÜM 1: BOSNA-HERSEK’İN BAĞIMSIZLIK SÜRECİ.....	16
1. Yugoslavya’nın Dağılışı Sonrası Genel Durum.....	16
1.1. Bosna-Hersek’in Siyasi Tarihi	17
1.2. Boşnak, Sırp, Hırvat Hedefleri ve Bağımsızlık İlanları.....	26
1.3. Sırp Milliyetçiliği ve Bosna Savaşı	34
1.4. Barışa Giden Yol: Dayton Anlaşması ve Sonrası	49
BÖLÜM 2: ALİYA’NIN “DÜŞÜNÜR” ve “LİDER” KİMLİĞİ	53
2.1. Aliya’nın Düşünce Dünyasına Yolculuk	53
2.2. Realizm-İdealizm Tartışmasında Aliya’nın Konumu	71
2.3. Aliya’nın Siyaset Felsefesi	90
BÖLÜM 3: ALİYA İZZETBEGOVİÇ’İN İSLAM PERSPEKTİFİ	95
3.1. Aliya ve İslami Kimlik.....	95
3.2. Aliya’nın İslam Düşünce Dünyasına Katkısı	110
SONUÇ.....	130
KAYNAKÇA	134

Eşime ve Oğluma ithafen...

ÖNSÖZ

Üç bölümden oluşan bu çalışma, 2. Dünya Savaşı'nın hemen ardından başlayan ve uluslararası toplumu yaklaşık yarım asır boyunca etkileyen Soğuk Savaş sürecinin bitişiyle aynı döneme denk gelen Bosna-Hersek'in bağımsızlık mücadelesini ve Boşnak lider Aliya İzzetbegoviç'in bu mücadelede başarıya ulaşırken destek aldığı düşünce dünyası, siyaset algısı, idealist duruşu ve İslam düşünce dünyasına katkısı ele alınmıştır. Bosna-Hersek Savaşı'nın bölgesel olmaktan çıkıp küresel bir krize dönüşmesi, uluslararası dinamiklerin yeni bir düzene girme çabası ve savaş boyunca bir liderin çok yönlü karakteriyle savaşın boyutuna ve uluslararası ortama ne derecede etki ettiği bu çalışmanın yapılmasını gerekli kılmıştır. Ayrıca 20. yy. ile birlikte dile getirilen bir *İslami Yeniden Doğuş (Rönesans)* söylemine getirdiği yeni bir motivasyon ile Aliya İzzetbegoviç'in araştırmaya konu edilmesi, çalışma için ek bir ilham kaynağı olmuştur.

Bosna-Hersek Savaşı'nın sonuçları itibarıyla uluslararası sistemin dönüşmesi, kurulan yeni düzenin günümüz uluslararası ilişkiler dünyasının anlaşılması açısından önemi ve Aliya İzzetbegoviç'in de fikri olarak destek verdiği çift kutup-

lu dünyada bir *üçüncü yol* söyleminin daha iyi kavranması, bu anlamda akademik çalışmalara katkı sunacaktır.

Bu çalışma öncelikle Aliya'nın aziz hatırasına ithaf olunur. Eserin oluşturulma sürecinde bana her konuda destek veren, ilgi ve anlayışıyla beni motive eden eşim ve tüm hayatım boyunca maddi, manevi her konuda bana destek olan aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Adnan DAL

Nisan-2020/DİYARBAKIR

KISALTMALAR LİSTESİ

AB:	Avrupa Birliği
ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
AT:	Avrupa Topluluğu
Bkz:	Bakınız
BM:	Birleşmiş Milletler
EUFOR:	European Union Stabilization Forces (AB İstikrar Destek Gücü)
HDZ:	Hırvat Demokratik Birliği
IFOR:	Implementation Force (Uygulama Gücü)
İKÖ:	İslam Konferansı Örgütü
JNA:	Yugoslav Halk Ordusu
NATO:	North Atlantic Treaty Organisation (Kuzey Atlantik Paktı)
PHARE:	Poland and Hungary: Assistance for Restructuring their Economies (AB Ekonomik Kalkınma Programı)
S:	Sayfa
SDA:	Demokratik Eylem Partisi
SDS:	Sırp Demokratik Partisi
SSCB:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
UNPROFOR:	United Nations Protection Force (BM Koruma Gücü)
YDD:	Yeni Dünya Düzeni
Vd:	ve diğerleri
Vs:	vesaire
Yy:	Yüz yıl

GİRİŞ

Dünyayı *Yunan-Roma kültürü* ile *barbarlar* olarak iki boyutla ele alan Greko-Romen düşünce tarzı, tarihsel bir iddia olarak varlığını halâ korumaktadır. Batı, kendine ait olmayanı halâ bir "öteki", kendinde olanı ise halâ tek geçerli doğru olarak kabul etmektedir. Batı'nın bu düşünce tarzı, sık düşünsel birikimlerden ziyade tarihten motive olmuş, belli bir birikime sahip, köklü bir önyargıdan oluşmaktadır. Doğu, Batı'ya göre değersiz, değişime muhtaç, dikkate alınamayacak derecededir. Batı'nın bu önyargısal tanımı, onu Doğu'ya karşı düşünsel olandan başlayarak bir hakimiyet kurma idealine itmiştir. Bu düşünce tarzı, Doğu-Batı arasında mekânsal olanı da içeren siyasi, kültürel her anlamda bunalımların yaşanmasına yol açmış, Doğu, Batı'ya göre halâ karanlık olarak kalmıştır.

Doğu'nun bu karanlık yüzü, kendi gerçekliğinde aydınlıkla iç içedir. Doğu, Batı'nın gördüğünün aksine, kültürel, felsefi birikimiyle Batı'ya karşıt duruşu dahil ciddi bir zenginliğe sahiptir. Ancak Doğu, sahip olduğu bu zenginliği tarihinde yaşatmakta, şimdiki dünyasında onu bir mit olarak tarihe hapsetmektedir. Doğu şimdi olmasa da eskiden var

idi. Şimdi ise, var olmanın hayali motivasyonu ile yaşamaktır. Bu hayâl, Doğu'yu ve Doğuluyu harekete geçiren temel güdüdür. Bu hayâl, Doğu ile Batı arasında yer alan Aliya İzzetbegović'i Doğu'nun gerçek yüzünü aramaya itmiş, onunla yüz yüze getirmiş, sonra da onu bizlerle tanıştırmıştır. Aliya İzzetbegović'in düşünsel ve entelektüel endişesi, onun Doğu'yu bizlerle tanıştırma çabasından hareketlenmiştir.

Bosna-Hersek, Avrupa'nın tarihten beri en hareketli, en karmaşık lokasyonlarından biri olan Balkanlar coğrafyasına aittir. Siyasi olarak Avrupa'da bulunmasına rağmen fiziki lokasyon ölçütlerine ve kültürel ortamına bakılırsa Bosna-Hersek'in ne Doğulu ne de Batılı olduğu; ama her ikisine de ait olduğu gözlemlenebilmektedir. Avrupa ile Asya'nın merkezi hattını oluşturan bu bölge, çift kutuplu sistemin ideolojik boyutları itibarıyla da ikilem içerisindeki özelliğini korumuştur.

I. Dünya Savaşı sonrası bir krallık olarak kurulan ve II. Dünya Savaşı yıllarında da Alman işgaline maruz kalan ve Yugoslavya içerisinde yer alan Bosna-Hersek, savaş sonrasında Yugoslavya'nın bağımsızlığını tekrar kazanmasıyla bu ülke içerisinde statüsünü korumuştur. Soğuk Savaş'ın detant (yumuşama) havası ile gelen yeni etkileri, iki kutuplu sistemin çöküş sinyallerini vermiş, Yugoslavya da bu sinyallerin yoğun olarak görüldüğü yerlerden biri olmuştur. Sistemin içerisinde yıllardır ayrılık planları yapan Slovenya ve ardından Hırvatistan'ın federal sistemden ayrılma çabaları, Yugoslavya'nın tarihi misyonunu sona erdirmiştir. Bu bağımsızlık planlarının uluslararası ortamda da başarıya ulaşması, Bosna-Hersek'i Yugoslavya içerisinde bir ikilemle başa bırakmıştır. Bosna-Hersek, ya Sırp nüfuzu ve egemenliği altında Yugoslavya içerisinde bir birlik oluşturacak ya da bağımsızlık çabalarıyla kimliğini korumaya çalışacaktır.

Bu konjonktürel ortam, aynı zamanda dünyada yeni bir uluslararası sistemin düşünüldüğü yılları da barındırmak-

tadır. Çift kutuplu sistemin çöküşüyle beraber ABD bu ikili mücadelenin galip tarafı olmuş, bu galibiyet onu hegemonya mücadelesinde yeni arayışlara itmiştir. Sovyet bloğu ise parçalanmış ve yeni bir ülke olan Rusya tarihe kaydolmuştur. İdeolojik kamplaşma da bu mücadeleden nasibini almıştır. Sosyalizm geçerlilik iddiasını yitirmiş, kapitalizm ise tek geçerli model olarak kendini sunmaya çalışmıştır. Varşova Paktı yok olmuş, NATO ise varlığını başka idealler üzerine temellendirmenin yollarını aramıştır.

Bu küresel boyutların dışında, bölgesel açıdan Avrupa'da da bir takım gelişmeler yaşanmıştır. Avrupa ülkelerinin 1950'li yıllar ile başlayan ekonomik, kültürel ve kısmen de olsa siyasi birliği, Avrupa Birliği'nin 1990'lı yıllar içerisinde kimlik edinme mücadelesine dönüşmüştür. Almanya'nın bu dönem gerçekleştirdiği birleşme, Fransa-İngiltere bloğunu birlik içerisinde yakınlaştırmış ve bu yakınlaşma siyasi açıdan bir Alman-Fransız karşıtlığının oluşmasına neden olmuştur. Avrupa'nın ötesi Asya ise, yeni ekonomik devlere kapılarını açmıştır. Özellikle Uzak Doğu'da Avrupa ekonomileriyle boy ölçüşen yeni ekonomik güçler, Batı'nın tek model silahına karşı gardını almıştır.

Dünya böylesi bir eski-yeni çatışmasına sahne olurken, Bosna-Hersek'in yaşadığı tarihsel ikilem, tarihin bir realitesi olarak bizlere yeni bir lider prototipi olan Aliya İzzetbegović'i sunmuştur. Aliya İzzetbegović, bir Boşnak olarak, Yugoslavya Federal Sistemi içerisinde yıllarca hayatta kalma mücadelesi vermiş, sistemin yıkılmaya ramak kalmış yapısında, düşünsel çabalarıyla bir halka mücadele ruhunu kazandırmıştır. Bu çabaları bazen onu hapis hayatının sınırlayıcı etkileriyle, bazen de siyasetin yorucu yüzüyle baş başa bırakmış; ancak o, mücadele ve özgürlük kutsallıkları ile motivasyonunu korumuştur.

Bu çalışmanın konusu, bir liderin kişisel hayat mücadelesini sunmak değildir. Onun siyasi hayatının dönüm nokta-

larını birer birer anlatmak da değildir. Bu çalışmanın konusu, bir liderin bir literatüre, bir disipline teori ve pratik anlamında uluslararası topluma yaptığı katkıyı incelemektir. Buradan hareketle, Aliya İzzetbegović'in öncelikle siyasi karakteriyle Boşnak halkının bağımsızlık mücadelesindeki rolüne değinilmekle beraber, onun felsefi, siyasi birikimi de bir gereklilik olarak ele alınmıştır.

Bosna-Hersek, Aliya'nın liderliğinde, maruz kaldığı Sırp saldırılarına karşı kendi mücadele ruhunun dinamikleriyle karşı koyabilmiştir. Bu mücadele ruhu, tarihin bir halka aşıl原因 olmuş olduğu kimliğin tekrar edinilmesini ifade etmektedir. Aliya, bu bilinçle, tarihin kendine yüklediği misyonu, halkının mücadele ruhuyla birleştirmiştir. Kendini aklen Batılı ve ruhen Doğulu olarak ifade ediş, bu mücadele ruhunu kazanmasında temel dayanak noktası olmuştur denilebilir (İzzetbegović, 2011: 66).

Aliya İzzetbegović ordu komutanlığı, siyasi parti liderliği, devlet başkanlığı gibi görevleri Boşnak halkının varlık mücadelesi verdiği dönemlerde yapmıştır. Onu bu görevlerinde başarıya ulaştıran şey, her eylemsel başarının kaynağı olan düşünsel bilgi birikiminde aranmalıdır. Açıklıkla söylenebilir ki Aliya İzzetbegović bir entelektüel, düşünür ve fikir adamıdır. Ama aynı zamanda halkını kimlik savaşında başarıya ulaştıran bir eylem adamıdır. Onun bu çok yönlü karakter yansımaları, 20.yy. düşünürleri arasında yer almasını sağlamıştır.

Aliya, bir düşünür olarak tek taraflı bir okumadan ziyade, Batı ve Doğu'nun birikim kaynağı olan eserlerini çok yönlü okumalara tabi tutmuştur. Mesela onun Darwin ile ilgili görüşlerine rastladığımız gibi Fazlurrahman ile ilgili yaklaşımlarıyla da karşılaşmak mümkündür. Çok yönlü bu derin okumalar, onu sahip olduğu inanç deryasına sürüklemiş, onun o deryada kulaç atmayı öğrenmesini sağlamıştır.

Buradan hareketle, sahip olduğu inanç boyutunu bilinçli bir İslam portresiyle şekillendirmiştir. Hayatının bütün yönlerine etki eden bu yanını her konuşmasında bir gerçeklik olarak ortaya koyarak, sahip olduğu bilgi birikimini Batı'ya karşı bir düşünsel, kültürel, siyasi bir varlık mücadelesine dönüştürmüştür. Aliya, yukarıda değindiğimiz Batı'nın tek boyutlu modeline karşı, Doğu'nun çok yönlü kabulleriyle karşılık vermiştir. Ayrıca, sahip olduğu inancı, İslam'ın ana referansı Kur'an ile temellendirmiş ve tarihsel birikimlerle de onu şekillendirmiştir. Avrupa tarihini, İslam tarihinin odalarından biri olarak görmeye çalışmış, iki medeniyetin İslam çerçevesinde ortak boyutlarını bir bir ortaya koymuştur. Batı'nın Devrim ve Aydınlanma dönemlerinin birikimlerine tümüyle ulaşan Aliya, bunlara karşı İslam'ın evrensel iddiasıyla yanıt vermeye çalışmıştır. Batı'nın düşünsel birikimini tutarlı bir eleştiri süzgecinden geçiren Aliya, Doğu'nun içinde bulunduğu bunalımı da anlamlandırmaya çalışmaktan geri kalmamıştır. Batı karşısında yenik düşen İslam coğrafyasının temel probleminin İslam'dan uzaklaşmak olduğu tespitini yaparak, Müslüman coğrafyasında yaşanan her şeyin İslam olarak görülmesi gerektiği görüşüne de şiddetle karşı çıkmıştır. Buradan hareketle Batı'nın yaptığı gibi, Doğu'nun kendi yerel dinamikleriyle bir yeniden doğuşa, bir Rönesans'a ihtiyacı olduğunu, kişisel bir görüş olarak ortaya koymuştur. Bu önerisi ve programıyla, yaşadığı dönem içerisinde aktivasyon sahibi İslam düşünürleri arasına giren Aliya, İslam'ın yeni bir vizyona sahip olması için bir "İslami Düzen" tezi de geliştirmiştir. Özetle, siyasi rolüyle Bosna-Hersek'in bağımsızlığına gidilen süreçte öncelikle halkının siyasi örgütlenme sürecinde temel aktör olmuş, halkını bir devlet başkanı olarak uluslararası toplumda temsil etmiş, savaş sürecinde askeri dehasıyla mücadelenin başarıya ulaşmasında en belirgin role sahip olmuş, felsefi-düşünsel birikimiyle sahip olduğu İslami duyarlılığı İslam coğrafyasının problemlerine çözüm olarak kullanmaya çalışmıştır.

Bütün bu özellikleriyle Aliya İzzetbegoviç'i ve onun Bosna-Hersek bağımsızlık sürecindeki rolünü anlatmaya çalıştığımız bu çalışmada ilk bölümde teorik ve tarihsel bir temellendirmeye gidilmiş, bu çerçevede Bosna-Hersek siyasi tarihine kısa da olsa yer verilmiştir. II. Bölümde Aliya İzzetbegoviç'in siyasi, teorik bakış açılarının analizini de içeren genel düşünce dünyası detaylarıyla incelenmeye çalışılmıştır. Son bölümde ise Aliya'nın bir düşünür olarak etkilenmiş olduğu ve beslendiği bilgi ve inanç birikimi irdelenmiş, onun İslam ile ilgili temel argümanlarına değinilmiş, İslam coğrafyası için sunmuş olduğu temel önermeler değerlendirilmeye alınmıştır.

Özellikle günümüzde ender rastlanan çok yönlü lider modellerini sunmak, onların uluslararası politikaya ve aynı zamanda çok yönlü karakterlerinin gerektirdiği gibi uluslararası literatüre yaptıkları katkı, bu tür akademik araştırmaların yapılmasını önemli ve gerekli kılmaktadır. Bu çabayla, Aliya İzzetbegoviç'in ve onun zihinsel formülâsyonunun akademik boyutta incelenmesi, bizleri bu eseri kaleme almaya itmiştir.

BÖLÜM 1:

BOSNA-HERSEK'İN BAĞIMSIZLIK SÜRECİ

1. Yugoslavya'nın Dağılışı Sonrası Genel Durum

Tarihi olayların gelişiminde insan iradesinin rol oynadığının bilinmesi, modern zamandan çok daha öncesine dayanmaktadır. Ancak, bu bilginin algı ve bilinç manipülasyonunda kullanılması fikri, çok eskidir denemez. Avrupa, modern çıkış yolunu bulduktan sonra tarihe olan yaklaşımına da değişik bir hava katmıştır. Tarihe insan iradesiyle yön verilebileceğini belleklerine kazıyan Avrupalılar, yine insan aracılığıyla tarih kirletme operasyonuna başvurmuştur. İşte bu noktada liderler bizlere tarihten bir şeyler anlatmak derdindedir. Tarihin gerçek mi yoksa bir algı yanılsaması mı olduğu sorusuna en iyi liderler cevap verebilir. Dolayısıyla liderlerin incelenmesi, tarihin varoluşsal çabasına anlam katan değerlerdendir.

Tarih içerisinde liderler incelenirken belirli bir takım parametrelerden faydalanılır. Zaman, yer, kültür, toplum, iklim gibi birtakım koşullar bu parametrelere örnek olarak gösterilebilir. Liderler, bu gibi ölçütler olmadan incelenemez. Biz

de Aliya İzzetbegović'i incelerken, öncelikle doğup büyüdüğü yerlerin, toplumun, kültürün vs. niteliklerini araştırmayı gerekli bulduk. Bu anlamda Aliya'nın hayatına geçmeden önce bu bölümde Balkan coğrafyasını tanımaya çalışacak, Yugoslavya'yı da bu coğrafya içinde şekillenmiş bir fraksiyon olarak ele alacağız.

1.1. Bosna-Hersek'in Siyasi Tarihi

Balkanlar, tarihten beri dünyanın, etnik çeşitliliğin yoğun olarak yaşandığı yerlerinden birisi olarak bilinmektedir. Bu yüzden, bahsettiğimiz etnik çeşitliliğin de bir nedenini oluşturduğu sayısız çatışmalarla yüz yüze gelmiştir. Bu anlamda kitle iletişim araçları aracılığıyla kimi araştırmacılar tarafından bu bölge *cadı kazanı*, *umutsuz vaka*, *nefretin toplandığı yer*, *barut fıçısı* gibi tanımlamalara maruz kalmıştır. Mesela Marquis de Salaberry, bu bölgenin yüzyıllık çekişmeleri içinde barındırdığını ifade etmektedir. Ona göre bu çekişmeler *yontulmamış aşırılıkları* içermektedir (Judt, 2009: 796). Davutoğlu'na göre bu bölge etnik ve dini farklılıkların yoğun olarak yaşandığı jeo-kültürel bir lokasyon, yeni dönem güç merkezleri olan AB, ABD, Rusya, NATO gibi yapılanmaların sınanma alanıdır (Davutoğlu, 2009: 291). Kimine göre ise burası panislavizm ve pancermenizmin çatışma alanı olarak görülmektedir (Şafak, 2010: 29). Böyle kırılgan, değişken, sıcak bir bölgenin yapısını bilmek, olayları değerlendirmede bir araştırmacı için olmazsa olmaz koşullardan biridir.

Böylesi bir Balkan coğrafyasında Aliya İzzetbegović, Yugoslavya gibi, her iki dünya savaşına da sahne olan; ancak daha da önemlisi Avrupa'nın etnik çeşitliliğinin en sık görüldüğü yerlerinden birinde yaşamıştır. Bir anlamda *Avrupa'nın Kudüs'ü* de denilebilecek Saraybosna gibi bir şehirde hayatını geçirmiştir. Yugoslavya'nın önemi aslında bununla sınırlı değildir. Roma İmparatorluğu ikiye ayrılırken

Yugoslavya'daki Drina nehri, doğu-batı ayrımını simgelemiştir. Bölge, Avrupa'dan Asya'ya geçişte bir koridor görevini görmektedir. I. Dünya Savaşı bunalımının yaşandığı yer burasıdır. Yine II. Dünya Savaşı'nın da bir kısmı bu bölgede yaşanmıştır.

Altı cumhuriyet, beş ulus, dört dil, üç din ve iki alfabeyi barındıran Yugoslavya, I. Dünya Savaşı'na sebep olan Avusturya-Macaristan arşidükü Ferdinand'ın suikasta uğraması ile savaşa dahil olur. 1918 yılında, savaşın bitmesiyle beraber burada Sırp-Hırvat-Sloven üçlü ana etnik unsurdan oluşan bir krallık ile kurulmuş, 1929 yılında da "güney Slavlarının ülkesi" anlamına gelen Yugoslavya adını almıştır. Bundan iki yıl sonra yapılan bir araştırmada ülkenin Sırlar, Hırvatlar, Slovenler, Almanlar, Macarlar, Romenler, Vlaklar, Arnavutlar, Türkler, Yahudiler, Çingeneler ve İtalyanlardan oluştuğu tespit edilmiştir (Roberts, 2013: 1106).

1941 yılında II. Dünya Savaşı'na sahne olan ülke Almanların işgaline uğramış, 1945 yılında savaşın sona ermesiyle de bağımsızlığını tekrar kazanmıştır. Bu tarihten itibaren 1980 yılına kadar ülke tarihinde önemli değişikliklere imza atan Joseph Broz Tito devlette liderlik görevini üstlenmiştir (Berghorn, 2013: 464).

1946 yılında federal sistem kurulurken Sırlar ülkede egemen etnik unsur durumundaydı. O tarihten bu yana da ülkenin yönetim kadrolarını çoğunlukla Sırlar oluşturmuştur (Armaoğlu, 2012: 1103). 1980 öncesi araştırmalara bakarsak, ülke içerisindeki Sırp nüfus 8,1 milyon, Hırvatlar 4,5 milyon, Müslümanlar 1,7 milyon, Slovenler 1,7 milyon, Arnavutlar 1,3 milyon, Makedonyalılar 1,2 milyon ve Karadağlılar da yarım milyon gibi bir dağılım göstermektedir (Tekin, 2011: 11). Devlet içerisindeki siyasete yön veren siyaset adamları, bürokrasi, ordu ve savunmanın büyük bir bölümü Sırların elindeydi. Ayrıca istihbarat kurumunun başında da Sırlar

yer almaktaydı. Ordu içerisindeki generallerin %80'i Sırp ve Komünist Partisi'ne aday konumundaydı. Ayrıca Hırvatistan nüfusunun %12'lik kısmını oluşturluyorlardı. Bu nüfus içerisinde de yine ordu, savunma ve bürokrasi mekanizmalarında önemli bir güce sahiptiler (Alkan, 2013: 46).

Tito, devleti kurarken böyle bir olguyu gözden kaçırmamış, sistemin işleyişine zarar verebilecek bir takım durumlara karşı bu nüfuzu engellemek adına çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Mesela ülke içerisinde iki özerk bölge olan Vojvodina ve Kosova'nın istikrarını sağlamakla Sırpların "Büyük Sırbistan" hayallerine engel olmuştur (Woodruff, 2002: 361). Birlikte yaşama projesini hayata geçirme pahasına etnik milliyetçilikleri törpülemenin yollarını aramıştır (Sacco, 2010: 20). Ayrıca yönetimde ilk adım olarak yerel özgürlükleri tesis etmeye çalışmış, tek parti içerisinde etnik uyumu yakalamak istemiş ve dış politik hamlelerini de "bağılantısızlık" ilkesiyle yapmıştır. Bu strateji, Yugoslavya lideri Tito'nun devleti ayakta tutan tarihi ilkelerini oluşturmuştur (Sander, 2004: 576). *Zayıf Sırbistan, Güçlü Yugoslavya* temel stratejisi ile hareket eden Tito, devlet yönetimi için şu temel ilkelere uymayı da ihmal etmemiştir; sosyalist ekonomi, özyönetim, federalizm ve bağımsız bir dış politika (Kapadan, 2009: 21). II. Dünya Savaşı sonrası Sovyet bloğundan yana olan Yugoslavya 1948 yılında bloktan ihraç edilince Tito, ülkede *milli sosyalizm* temelinde ayrı bir ideolojik yönetim kurur. Bu anlamda dış politikadaki yalnızlığını gidermek amacıyla da üçüncü dünya ülkeleri tarafından oluşturulan *Bağılantısızlık* bloğuna liderlik etmeye çalışmıştır. Bağılantısızlar grubu içerisinde çoğunluğu oluşturan Müslüman milletlerle ortak bir amaç etrafında birleşmenin yollarını arayan Tito, kendi ülkesindeki Boşnak Müslümanlara *kurucu unsur* statüsü vermeyi ihmal etmemiştir. Ülkede etnik unsurları çatışma ihtimalinden uzak tutacak ve bütün bu unsurları temsil edecek bir *Yugoslav Kimliği* oluşturmuştur. Bu politikanın başarısıdır ki

1981’de Saraybosna nüfusunun %20’si kendini Yugoslav olarak tanıtmıştır. Ayrıca bu dönemde halkın geneli ortak bir dil bilincine de sahipti (Judt, 2009: 798).

Tito’nun devleti ayakta tutma gayesiyle uyguladığı bütün bu politik stratejiler, 1980’de ölümüyle beraber yavaş yavaş sistemik krizlere dönüşmüştür. Bilindiği gibi etnik farklılıkların yoğun olduğu bölgelerde toplumsal ayrışmalara engel olabilmek, uzun vadeli bir iştir. Esasında Tito, bunu fazlasıyla uzun süreli tutmuştur. Ancak bu ayrışmalar, 1980’den itibaren gün yüzüne çıkmaya başlamıştır (Alkan, 2013: 33).

Soğuk Savaş sürecinde Avrupa’nın üçüncü büyük askeri gücüne sahip olan Yugoslavya Tito’nun ölümüyle beraber siyasi istikrarsızlıklara sahne olmuştur. Özellikle II.Dünya Savaşı sonrası Avrupa tarihi üzerine yoğunlaşan Tony Judt bu konuyla ilgili önemli bir takım değerlendirmeler yapmıştır. Devleti çöküşe götüren bu istikrarsızlıkların temelinde Judt’a göre tarihten bu yana süregelen yönetimlerin aşırı tutumları yatmaktadır. Judt, bu yorumuyla aslında Balkanların genel gidişatını resmetmek istemiştir. Aynı zamanda Tito’nun ölümünden sonra Yugoslavya’nın ciddi bir ekonomik krize maruz kaldığını da tespit etmiştir. Ona göre ülkeyi ayrılığa götüren temel sebeplerden biri ekonomik gidişatın bozulmasıdır. Nitekim 1980’lerin sonlarında Sırbistan’da aşırı enflasyon görülmüştür. Ülkenin kuzey kesimleri ile güney kesimleri arasında gelir uçurumu görülmüştür. Bu da çatışmaların boyutunu arttıran bir etki yaratmıştır (Judt, 2009: 796). Judt’un yanı sıra D. Johstone da yaşanan çatışmaları bir takım etkenlerle açıklamaya çalışmıştır. Çöküşün sebeplerini ekonomik açıdan değerlendiren Johnstone’a göre de Slovenya ve Hırvatistan örneklerinde de görüldüğü gibi birlikten ayrılığın temel sebebi ekonomiktir. Daha 1980’lerde Sloven liderlerin sırf ekonomik sebepler yüzünden birlikten ayrılmak istediği kayıtt altına alınmıştır (Johnstone, 2004: 40).

Yugoslavya'nın çöküşünün ekonomik sebeplerinin yanı sıra genel anlamda sistemin işleyişine ket vuran ciddi bozulmalar da meydana gelmiştir. Buradaki bozulma bir anlamda komünist sistem ile federal sistemi bir arada tutan değerlerin buluşma zeminini kaybetmesidir (Şafak, 2010: 60). Balkanlar üzerine araştırmalarıyla dikkat çeken N. Alkan bu yönde bir tahlil sunmuştur. Alkan'a göre dağılış süreci çok yönlü sebepler zinciriyle incelenebilir. Ona göre dağılıma; devletin etnik yapısı, Doğu Avrupa'daki komünist rejimlerin yıkılması, iktisadi ve sosyal bozulma, etnik unsurların bağımsızlık çağrıları ve AB ile ABD arasındaki çelişkili siyaset gibi sebeplerden meydana gelmiştir (Alkan, 2013: 35-38). Aliya'ya göre ise Yugoslavya çöküş sürecinde iki hastalıkla boğuşmuştur; istikrarsız biçimde işleyen sosyalist ekonomi ve federal sistemin içine işlenmiş Sırp hegemonyası (İzzetbegović, 2003: 60).

Balkanlardaki temel sorunu demokrasi sorunu olarak gören Aliya'ya göre aynı sorun bugün de devam etmektedir. Nitekim 1981'de Kosova'daki Arnavutların ayaklanmasıyla başlayan Yugoslavya'nın çöküş süreci, 90'lara doğru ülkeyi yıkılmayla yüz yüze bırakmıştır (İzzetbegović, 2003: 34). Çöküş yıllarındaki en önemli süreç, 1986 yılındaki *Sırp Memorandumu* olarak tarihe geçen ve Sırbistan komünist partisi başkanı Stambolić tarafından *Yugoslavya'nın ölüm ilanı* olarak değerlendirilen, Sırp Bilimler ve Sanat Akademisi tarafından çıkarılan belgedir. Bu belgeye göre ülkedeki problemlerin kaynağına sebep 1974 anayasasıydı. Anayasanın birlik duygusuna zarar verdiğini ifade eden belge, Kosova ve Hırvatistan içerisindeki Sırların baskıya maruz kaldığını, dolayısıyla Sırların milli duygularını harekete geçirecek bir uyanışa sahip olmaları gerektiğini dile getirmiştir. Belgede Tito Yugoslavya'sına yönelik üç eleştiri yapılmıştır; ilk olarak ekonomik kararların alınmasında Hırvat ve Slovenlerin baskın unsur olması, 1974 anayasasınca özerk hale gelen Kosova ve Vojvodina'nın karar alma süreçlerinde *de facto* cumhuri-

yetler haline gelmeleri ve son olarak da Kosova'da yaşayan Arnavutların Sırp karşıtı eğilimler göstermeleri (Tekin, 2011: 17). Sırp'ların bu politikalarla asimilasyona tabi tutulduğunu da belirten ve Sırp milliyetçiliğinin teorik çerçevesini oluşturan bu memorandum, federal sistemde birçok devlet adasını etkilemiştir. Bunların en etkiliisi de 1989'da Sırbistan Cumhurbaşkanı seçilen Slobodan Miloseviç idi (Erdoğan, 2004: 22).

Özellikle 1987'de iktidara gelen Sırp lider Miloseviç ile Hırvat lider Tudjman'ın etnik kimliği hareket geçiren milliyetçi ideolojik bakış açıları, federal devletin Soğuk Savaş sonrası Avrupa'sında 2. Dünya Savaşı'ndan beri yaşanan en acı katliamlara sahne olmasına sebep olmuştur. Bu değerlendirmeyi temellendirmek gerekirse, Mart 1989'da Miloseviç, 1974 anayasasıyla özerk statüye kavuşturulan Kosova ve Vojvodina'nın özerkliklerini kaldıran bir hamle yapmıştır. Bu yolla Miloseviç, hükümetin karar alma sürecinde Sırbistan lehine daha fazla nüfuz yaratmak istemiş ve bunu da başarmıştır (Judt, 2009: 803). Aynı yıl Miloseviç'in 28 Haziran 1989 tarihinde Kosova Meydan Muharebesi'nin 600. yıldönümünde yaklaşık 1 milyon Sırp'a yaptığı konuşma, ülkenin sonraki dönemlerini daha iyi kavrayabilmek adına incelenmeye değerdir. Miloseviç Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti içerisinde asıl unsurun Sırp'lar olduğunu belirten açıklamasını Gazi Mestan Ovası'nda yapmıştır: *"Bugüne kadar liderleri, politikacıları ve uyruk anlayışı sayesinde Sırp'lar kendilerinin ve başkalarının önünde kendilerini suçlu gördüler. Bu durum onlarca yıl sürdü, yıllarca yıl sürdü, işte şimdi Kosova ovasında artık bunun böyle olmayacağını söylemek için toplandık."* (Atabay, 2012: 269; Judt, 2009: 804).

Miloseviç'in bu girişimleri federal sistem içerisindeki diğer yapılanmaları rahatsız etmiştir. Özellikle dini ve kültürel yönden Sırp'lardan farklı iki ülke olan Hırvatistan ve Slovenya, Sırp milliyetçiliğini ön plana çıkaran bu adımları

olumsuz tepkiyle karşılaşmıştır. Bu iki ülke federal sistemde ekonomik açıdan diğerlerine oranla çok iyi durumda olmanın avantajıyla da olsa gerek, ileride ayrılmayı kendi gelecekleri için daha uygun görmüştür.

Balkanlar içerisindeki bu karmaşada ayakta kalmaya çalışan Yugoslavya'da etnik çeşitliliğin en fazla yaşandığı yer olan Bosna-Hersek'in kaderi de esasında Yugoslavya Federal Sistemi'nin kurulmasıyla çizilmiştir. Aliya'nın *Yugoslav totaliterliğinin en uğursuz çekirdeği* olarak gördüğü Bosna-Hersek tarihi verilere göre; Bosna Krallığı (1180-1463), Osmanlı hakimiyeti (1463-1878), Avusturya-Macaristan hakimiyeti (1878-1914), Yugoslavya Krallığı (1914-1941), Yugoslavya Federal Cumhuriyeti (1945-1990) ve Bosna-Hersek (1992) gibi devletler zincirinin son halkasını oluşturmaktadır (Karaarslan, 2010: 31). 1981 nüfus verilerine göre Bosna-Hersek'in %39,5'i Müslüman, %32'si Sırp ve %18,4'ü Hırvat iken 1991 yılındaki nüfus dağılımı şu şekilde olmuştur: %44 Müslüman, %31,5 Sırp ve %17 Hırvat (Alkan, 2013: 33). Görüldüğü üzere 10 yıl gibi kısa bir sürede Bosna-Hersek içerisindeki nüfus dağılımı Müslümanların lehine değişmiştir.

1990 yılında ülkede yaşayan etnik unsurlar partileşme sürecine girmiştir. Boşnaklar Demokratik Eylem Partisi (SDA), Sırlar Sırp Demokratik Partisi (SDS), Hırvatlar Bosna-Hersek Hırvatları Demokratik Birliği (HDZ) adlı partileri kurmuştur. Ülkede ilk çok partili seçimler yapılmış, seçim sonuçları, etnik bilincin uyanışa geçtiğini gözler önüne sermiştir. Müslümanların Aliya İzzetbegović liderliğinde kurduğu SDA ile Sırları temsil eden SDS ve Hırvatları temsil eden HDZ üçlü bir koalisyon oluşturmuştur. Yönetimde, 240 sandalyeden 86 sandalyeye sahip olan SDA ve 72 sandalyeye sahip olan SDS ağırlığı oluşturan partiler olmuştur (İzzetbegović, 2003: 76; Kapadan, 2009: 30).

Seçim sonuçlarının da gösterdiği gibi Bosna-Hersek Federasyonu içerisinde milliyetçi partiler varlık bulmuş-

tur. Bu milliyetçi eğilimden yararlanmayı göz ardı etmeyen Sırlar, yönetimdeki nüfuzlarını daha da arttırmanın yollarını aramış, Mayıs 1991’de rotasyon usulüne göre başkanlık sırasının Hırvat Stipe Mesiç’e gelmesini kabul etmemişlerdir. Mart 1991’de Hırvatistan içerisindeki Krajina Sırlarının egemenlik taleplerine cevap vermek isteyen Sırların Hırvatlar tarafından veto edilmesi, Sırları bu adımı atmaya itmiştir (Erdoğan, 2004: 25). Yugoslavya’daki siyasi kriz genel anlamda bu olayla patlak vermiştir. Artık federal sistemdeki devletler, yavaş yavaş ayrılık sinyalleri vermeye başlamıştır. Bunun ilk örneklerini de Slovenya ve Hırvatistan oluşturmuştur.

Yugoslav Sosyalist Federal Sistemi içerisinde yer alan devletlerin bağımsızlık ilanlarına geçmeden önce, bölgeye etki eden küresel çapta bir takım olaylara değinmekte yarar görüyoruz. Böyle bir yöntemin izlenmesi, araştırmamıza konu olan meseleyi açıklamamızda yardımcı olacaktır.

Öncelikle bu dönem, II. Dünya Savaşı’ndan bu yana küresel çapta yaşanan ideolojik rekabetin bitmesine tanıklık etmiş, sözgelimi SSCB 1991 yılında dağılmıştır. Ancak bundan da öncelikli olan, Komünist bloğun daha 1989 yılında Doğu Avrupa yönlü parçalanma sinyalleri vermesidir. Bu yıl içerisinde birçok Doğu Avrupa ülkesi komünist bloktan ayrılma amaçlı rejim değişikliği mücadelelerine sahne olmuş; iki kutuplu uluslararası sistemin sembolü olan Berlin Duvarı yıkılmış ve Doğu Almanya-Batı Almanya ikiliği ortadan kalkmış, Almanya Cumhuriyeti adı altında bu ülke 1990 yılında birleşmiştir. Bu olaylar, Soğuk Savaş’ın bitişini sembolize etmektedir.

İki kutuplu sistemin bitişiyse beraber tek süper güç olarak Soğuk Savaş sürecinden galip çıkıp, devlet olarak ayakta kalan ABD için yeni bir dönemin başladığını göstermesi açısından bu dönem uluslararası ilişkiler dünyasına yeni bir hava katmıştır. Her şeyden önce liberal, kapital ekonomik sis-

temin tek geçerli sistem olduğu görüşleri ortaya çıkmış, liberal demokrasiler de siyasal yapılanmaların tek geçerli örneği olarak kabul edilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılışıyla beraber düşman faktörü-nü kaybeden ABD, uluslararası ilişkiler dünyasının teorik boyutunu düşman algısı itibarıyla değiştirmiştir. Bugün kendini modernizmin tek meşru temsilcisi olarak gören ABD, Yeni Dünya Düzeni (YDD) adını verdiği bu döneme yeni politik paradigmalara yön vermeye çalışmıştır. Bu yeni dünya düzeninde demokrasi, insan hakları, azınlıklara saygı gibi yeni politik silahlar yaratılmış, dünyanın herhangi bir noktasına bu silahların taşınması "insani müdahale" çerçevesinde meşrulaştırılmıştır. Batı'nın kimlik yenilemesini ifade eden bu süreçte Batı demokrasi, insan hakları, eşitlik gibi hedeflerle yola çıkmasına karşın, bu hedeflerden çok ötede, uluslararası kamuoyunu hayrete düşürecek hamlelerde bulunmuştur (Gümüş, 2005: 46).

ABD'nin bu kimlik yenileyişini ilk olarak kabul ettirdiği olay, Körfez krizi olmuştur. Ancak bu ülkeyi bir daha bu hedefe götürmesine sebep olan ve çok daha önemli bir çatışmaya dönüşecek olan kriz, Bosna-Hersek krizidir. İşte bu noktada küresel rekabetin çatışma alanı Balkanlara kaymıştır. ABD'nin ilk etapta Avrupa'nın bir iç meselesi olarak gördüğü olay, daha sonra ülkenin doğrudan müdahale etme zorunluluğunu yaratmıştır.

Yugoslavya'nın dağılışıyla meydana gelen bu kriz, Avrupa için de bir sınanma alanı yaratmıştır. Avrupa ülkelerinin ekonomik, sosyal ve son adımda siyasal entegrasyonunu hedefleyen Avrupa Birliği'nin (AB) tüm üyeler için ortak bir kimlik oluşturma dönemlerine denk gelen bu kriz, Avrupa Birliği'nin varlığını tehlikeye sokmuştur. ABD'nin Körfez'deki hegemonyasına karşıt olarak Balkanlar'da liderliği kaptırmamaya çalışan AB, Yugoslavya krizinin ilk dö-

nemlerinde birliği oluşturan bloklar arasında taktiksel çıkar değişikliklerine sahne olmuştur. Almanya bloğunun oluşturduğu grup Hırvatistan ve Slovenya bağımsızlıklarını tanıma eğilimi gösterirken, İngiltere-Fransa bloğu ise Yugoslavya'nın federal sisteminin korunması yönünde çaba göstermişlerdir. İngiltere-Fransa-Rusya bloğu üstü kapalı biçimde de olsa Sırbistan'ı desteklemiş, Almanya ise tarihi-kültürel ortağı olan Hırvatistan'ı ve Bosna-Hersek'i desteklemiştir (şafak, 2010: 77). Siyasal bütünleşme yönünde ortak bir dış politika ve güvenlik politikası oluşturmaya alışan AB için bu kriz, sonraki dönemler için çok şey ifade etmiştir.

NATO, BM, AB gibi fraksiyonların meşruiyet krizine girmesine sebep olan bu krizle beraber savaşın niteliği de değişmiştir. Savaş artık insanlık için en kötü senaryolardan birini ifade etmek yerine Batı tarafından bir silah olarak kullanılan ve insan haklarını koruma kılıfına bürünen politik bir çıkar mekanizmasına dönüşmüştür (Johnstone, 2004: 12). Savaş ve barış olgularının her ikisini de alt üst eden bu kriz, Avrupa sisteminin esasında yok olduğunu, iddia edilen anlamda bir tarihin sonu olmadığını göstermek açısından önemlidir. Bu değerlendirmelerden sonra Bosna-Hersek krizine daha ya-kından bakmaya çalışalım.

1.2. Boşnak, Sırp, Hırvat Hedefleri ve Bağımsızlık İlanları

Yugoslavya'dan ayrılma sinyallerini daha 1980'li yılların başında veren Slovenya ve Hırvatistan'ın bu talepleri Miloseviç'in federal sisteme nüfuz arttırma girişimleri sonucu artmıştır. Özellikle Kosova ve Voyvodina'nın özerkliklerinin kaldırılması, bu iki ülkenin Sırbistan'a karşı cephe almasına ve mümkün olan en kısa zamanda da bağımsız olmanın yollarını aramasına neden oldu. Miloseviç'in federal sisteme zarar veren bu emperyal nitelikteki girişimlerinin en güzel rneği, halkının %60'ı Macar olan Voyvodina ve halkının %90'ı

Arnavut olan Kosova'yı yıllarca baskı altında tuttuktan sonra son hamle olarak bu iki bölgenin özerk statüsüne son vermesidir. Esasında bağımsızlık eğilimlerinin nihai hedefi daha gevşek bir konfederasyon kurmaktır. Ancak Miloseviç böyle bir sistemde Sırp hegemonyasından yana tavır almaya başlayınca, bu ülkeler çareyi bağımsız olmakta bulmuştur (Armaoğlu, 2012: 1103). Nitekim 2 Temmuz 1990 yılında Slovenya bağımsızlık yönünde karar almış, 23 Aralık 1990 tarihinde yapılan referandumda Sloven halkının %88'i bağımsızlıktan yana olmuştur. Bu oylama, resmi olarak Yugoslavya'dan ayrılışı simgelememekle beraber, ilk fırsatta bağımsızlığın gerçekleştirileceğinin ifadesi oldu. Beklenen ilan, 25 Haziran 1991 tarihinde yapıldı ve Slovenya bağımsız oluşunu resmileştirdi. Bu ilanın ardından kırk sekiz saat sonra Sırlar JNA (Yugoslav Halk Ordusu) önderliğinde, Yugoslavya'nın toprak bütünlüğünü korumak amacıyla Slovenya topraklarına girer. Ancak burada umdukları saldırıyı gerçekleştiremediler, kısa süre içerisinde ülkeyi terk etmek zorunda bırakıldılar. Sırlar, saldırıda uluslararası kamuoyu nezdinde de kaybeden taraf oldular; zira saldırı sırasında Avrupa ülkelerinden umduğu desteği alamadılar (Alkan, 2013: 44 ve Erdoğan, 2004: 38). Burada küçük bir not düşmek gerekiyor. Yugoslavya federal sisteminden en az zararlı çıkan ülke Slovenya olmuştur. Bunun nedeni ülkenin hem askeri modernizasyonunun yüksek olması hem de etnik anlamda homojen bir yapıya sahip olmasıdır (Berghorn, 2013: 465). Slovenya'ya saldırı sırasında ülkenin bağımsızlık ilanı ile beraber yekpare olmuş bir halkla karşılaşan Sırlar, sadece 10 günlük bir saldırı sonrası Slovenya topraklarını terk etmek durumunda kalmıştır. Bu şekilde minimum zararlı gerçekleşen bağımsızlık, diğer ülkeler için mümkün olmamıştır.

Hırvatların bağımsızlık mücadelesi Slovenya'nunki kadar iyimser olmamıştır. Her şeyden önce Hırvatistan, Slovenya gibi homojen bir nüfusa sahip değildi. Ülke içeri-

sinde Sırp'ların yoğun olarak yaşadığı Krajina bölgesi yer almaktaydı. Buradaki Sırp'lar zaman içerisinde silahlanmış ve Hırvatların bağımsızlık girişimlerine misilleme olarak saldırı girişiminde bulunmuştur. Hırvatistan hükümeti ise hem Yugoslavya ordusu JNA (Yugoslav Halk Ordusu) ile, hem de ülke içerisindeki Sırp milis güçleriyle mücadele etmiştir. Ayrıca mücadeleyi daha da şiddetlendiren olay, Sırp'lar ve Hırvatların II. Dünya Savaşı'nda da birbirleriyle silahlı mücadeleye girişmiş olmalarıdır. Bu tarihte de Hırvat Ustaşa birlikleri ile Sırp Çetnik birlikleri arasında Yugoslav devletinde egemenlik mücadeleleri yaşanmıştır. İşte bu nedenle çok şiddetli geçen Hırvat-Sırp çatışması, Sırp'ların Hırvatistan'ın üçte birini işgal etmesiyle sonuçlanmıştır (Erdoğan, 2004: 43). Bunun yanı sıra Hırvat-Sırp çatışmalarını şiddetlendiren bir diğer sebep de her iki milletin de 1980'li yılların sonunda seçimle iş başına geçen Tudjman ve Miloseviç gibi aşırı milliyetçi liderleri hükümetin başına getirmesidir. Nitekim Tudjman seçimi *Hırvatistan Hırvatlara aittir ve 1000 yıllık Hırvatistan* gibi vaatlerle kazanmıştır. Hırvat lider bu tarihten çok daha önce "Büyük Hırvatistan" projesinin hedeflendiğini gösterir şekilde 1971 yılında şu açıklamayı yapmıştır: "*Hırvat milleti gerek sosyal, kültürel ve gerekse iktisadi olarak Yugoslavya'da sömürülmektedir*" (Alkan, 2013: 45).

Aynı anda bağımsızlık ilanı yapan iki ülkeden biri olan Hırvatistan'a JNA (Yugoslav Halk Ordusu) destekli Sırp saldırıları Almanya ve Avrupa Topluluğu (AT) tarafından destek görmemiş, kamuoyunda Sırp'lar işgalci, saldırgan taraf konumuna düşmüştür. Sırp'lar bununla sınırlı kalmayıp hem Hırvatistan'a saldırıları sıklaştırmış hem de federasyon içerisinde nüfuzlarını arttırma girişiminde bulunup altı bölgeyi Sırp özerk bölgesi haline getirmiştir. Sırp Demokratik Partisi (SDS) bu bölgelerde ayrı bir ekonomik, siyasi ve askeri yapılanma oluşturmuş, Sırp olmayan vatandaşlara karşı etnik arındırma politikaları yürütmüştür (Kapadan, 2009: 32).

Hırvatistan bu olaylara maruz kalırken Bosna-Hersek federasyonundaki Hırvatlar da anavatana bağlanma girişimlerinde bulunmuş, savaş içerisinde zaman zaman Müslümanlardan yana olmuş, bazen de Sırplarla birlik oluşturma gibi taktiksel hedef değiştirme yollarına başvurmuştur. Buradaki Hırvatların durumu, çatışmaların doğrusal bir boyutta olmadığını, zaman zaman saf ve taktik değişikliklerinin yaşandığını göstermiştir. Ancak Hırvatların genel anlamda ulaşmak istedikleri şey “Büyük Hırvatistan” hayaliydi (Avcı, 2014: 4).

Hırvatistan’da Mayıs 1991’de Krajina Sırplarının bağımsızlık kararı ile olaylar şiddetlenmiş, Sırplar tarafından Yugoslav Halk Ordusu’na (JNA) olaylara müdahale yetkisi verilmiş, çatışmaların Avrupa barışını tehdit etmesiyle AT, BM gibi fraksiyonlar arabuluculuk görevlerini yürütmeye karar vermiştir. AT, çatışmaları sonlandırmak amacıyla önceleri sınırlı bir müdahalenin nasıl olabileceğinin yollarını aramıştır. Topluluk öncelikle bilgi toplama, hakemlik yapma ve öneride bulunma gibi kartlarını masaya sürmüştür (Judt, 2009: 808). 27 Ağustos 1991’de AT tarafından oluşturulan *Badinter Komisyonu’nun* 17 Aralık’ta yayımlanan raporunda Yugoslavya’nın dağılma sürecinde olduğu, belirli şartların yerine getirilmesi koşuluyla (demokrasi, insan hakları, azınlıklara saygı vs.) bağımsızlık ilan eden ülkelerin tanınacağı açıklandı (Atabay, 2012: 270-271). Bu karar, bağımsızlık talep eden ülkeler arasındaki çatışmaların şiddet boyutunu arttıran bir etki yaratmıştır. AT’nin çatışmaları engelleme girişimlerinin sonuç vermemesi üzerine BM 25 Eylül 1991’de aldığı 713 sayılı kararla Yugoslavya’ya silah ambargosu koymuştur. 12 Kasım 1991 tarihinde *Avrupa Siyasi İşbirliği* çerçevesinde Yugoslavya sorunu görüşülmüş ve AT bölgeye ekonomik yaptırım kararı almıştır. Kararın içeriği; karşılıklı ticaret ve işbirliği anlaşmalarının dondurulması, ülkenin AB Ekonomik Kalkınma Programı (PHARE) kapsamından çıkarılması ve

BM tarafından silah ve petrol ambargosu konulması için girişimde bulunulması şeklinde olmuştur (Tekin, 2011: 21).

Sırpların Hırvat bağımsızlık mücadelesini engelleme girişimlerine bir de bu yıl içerisinde Bosna meselesi eklenmiştir. Mart 1991’de Bosna-Hersek içerisindeki Hırvatlarla federasyon içerisinde bağımsızlık kararı alan Boşnaklar da Sırp saldırısından payını almıştır. Sırp, Hırvat ve Boşnak topraklarını işgal girişimlerini duraksamadan başlatmıştır. Burada çatışma ortamına geçmeden önce son olarak Bosna-Hersek içerisindeki Boşnaklar ve Sırpların hedefleri üzerinde de durmak gerekiyor.

Kasım 1990’da yapılan çok partili seçimler sonrası oluşturulan koalisyon hükümeti Yugoslavya’nın geleceğine yönelik bir takım görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmelerde Sırpıların temsilen SDS merkezi federal sistemi önermiş, Müslümanları temsilen SDA ise bağımsız, gevşek bir konfederasyondan yana görüş belirtmiştir. Müslümanlar, Sırp egemenliğinin sınırlı olduğu bir Yugoslavya modelini öne sürmüşlerdir (Kenar, 2013: 185). 1991 yılında Hırvat ve Slovenlerin bağımsızlıklarına yönelik Avrupa’dan destek alması karşısında Bosna-Hersek içerisindeki Müslümanlar da böyle bir sistemde yani Sırp egemenliğinde kalmak istemeyeceklerini açıkça belirtmiş, bu görüşlerine Avrupa ülkelerinden destek aramışlardır. 16 Temmuz 1991 tarihinde Türkiye’ye yaptığı ziyaret sırasında Aliya İzzetbegović “ *Bosna-Hersek’in bölünmesi durumunda Yugoslavya’da iç savaş yaşanacak, bu durum tüm Avrupa’da barışı tehlikeye sokacak, Avrupa’daki barış, Bosna-Hersek’teki barışa bağlı olacak*” açıklamasında bulunmuştur (Atabay, 2012: 259). Yine bu tarihteki Boşnak hedeflerine örnek olarak İzzetbegović’in kendi anılarını dile getirdiği kaynaklardan yararlanmak mümkündür. İzzetbegović 1990 yılında SDA’nın açılış konuşmasında şunları deklare etmiştir:

“Yugoslavya’nın bağımsız bir uluslar topluluğu olarak, mevcut federal sınırları içinde federal bir devlet olarak muhafazasını savunuyoruz. Bu açıdan ‘Yugoslavya için Helsinki’ sloganını destekliyoruz. Bizim değerlendirmelerimize göre, ülkenin iç sınırlarının yeniden gözden geçirilmesine yönelik her talep, halkları arasındaki ilişkilerin dramatik biçimde kötüleşmesine ve sonuçları önceden kestirmenin olanaksız olduğu potansiyel çatışmalara yol açacaktır. Bu açıdan, anayurtları olmayan bir federal entitede yaşayan ulusların mensupları, anayurtlarında istifa ettikleri tüm haklara sahiptirler ve bizler, bu haklara ilişkin her türlü sınırlamayı gayrı meşru telakki ediyoruz” (İzzetbegović, 2003: 64).

Yine ABD’de yaptığı konuşmada İzzetbegović, bağımsızlık durumunda ne olabileceğine dair şunları söylemiştir:

“Eğer Slovenya ve Hırvatistan, Yugoslavya’dan ayrılma yönündeki tehditlerini gerçekleştirecek olurlarsa, Bosna, Yugoslavya’nın bakiyesi içinde kalmayacaktır. Bosna, Büyük Sırbistan içinde kalmaya ve onun bir parçası olmaya rıza göstermeyecektir... Müslümanlar Bosna’yı savunmak için gerekirse silaha da sarılacaklardır” (İzzetbegović, 2003: 73).

Aliya’nın yaptığı açıklamalar ışığında her şeyden önce Boşnakların Sırp egemenliğine dayalı bir Yugoslavya modelinde yaşamak istemediği açıkça görülebilir. Boşnakların asıl istedikleri şey, kendilerinin de yönetim kademelerinde temsil edileceği adil bir siyasi mekanizmaydı. Ancak Sırpların böyle bir mekanizmada Boşnaklara yönetsel bir takım roller vermeyecekleri Aliya’nın kendi görüşlerinde sık sık yer verdiği bir olgu olmuştur.

“Demokratik yeniden yapılanmasını gerçekleştirmiş, bünyesindeki bütün ulusların ve bu arada Boşnakların güven içinde yaşadığı Yugoslavya’dan yana (İzzetbegović, 2003: 347) görüş belirten İzzetbegović liderliğinde Boşnaklar, 27 Kasım 1991’de bağımsız olacaklarını açıkça duyurmuşlardır. Yine Yugoslavya

federal sistemi içerisindeki Makedonya Cumhurbaşkanı Gligorov yaptığı açıklamada eğer üç ay içinde federasyon konusunda bir anlaşmaya varılmazsa bağımsızlık hareketlerinin ülkenin bütün cumhuriyetlerine sıçrayacağını ifade etmiştir (Atabay, 2012: 259). 23 Aralık 1991’de Hırvatistan ve Slovenya’nın Almanya tarafından tanınmasının ardından bu ülkeler AT tarafından 15 Ocak’ta tanındı.

Bağımsızlık sürecindeki bu ülkelerin Avrupa ülkelerince tanınması, Bosna-Hersek’in bağımsızlık ilanında ilham kaynağı olmuştur. Bu dönemde AT’nin çatışan tarafları uzlaştırma adına yaptığı son arabuluculuk faaliyeti Şubat-Mart 1992’de Boşnak, Hırvat ve Sırp yetkililerin Lizbon’daki görüşmesidir. Yapılan *Lizbon Konferansı*’nda Bosna-Hersek; Sırp, Hırvat ve Boşnakları ayrı ayrı temsil edecek üç cumhuriyetin oluşturduğu gevşek bir konfederasyon şeklinde tekrar bütünleştirilmeye çalışılmış, toprakların %26,8’i Boşnaklara, %16,6’sı Hırvatlara ve %53,3’ü Sırlara verilmesi planlanmıştır. Aslında bu anlaşma her üç milliyetçi parti adına, gelecekte kendi egemenliklerini pekiştirmek adına bir fırsat olarak görülebilir. Ancak bölgenin etnik yapısının çok karışık olması, planın uygulanma ihtimalini ortadan kaldıran bir sebep oluşturuyordu. İzzetbegović, Karadžić ve Boban tarafından plan makul görünüp imzalanmış; ancak üç millet arasında yaşanan sorunun savaşız bir çözüme varamayacağı zamanla anlaşılmıştır. Adına *Cutilheiro Planı* da denilen bu plan iki hafta sonra Sırların etnik arındırma girişimiyle sonuçsuz kalmıştır (Kenar, 2013: 187-189).

Bu arada BM de çatışmalara engel olabilmek adına arabuluculuk faaliyetlerine daha 1991’in sonlarında başlamış, Ekim 1991’de Yugoslavya’nın egemenliğini yeniden korumak ve azınlık haklarını güvence altına almak amacıyla ortaya bir *Carrington Planı* çıkarmış; ancak bu plan sadece taraflar arasında sözlü bir argüman olarak kalmıştır (Şafak, 2010: 115). Sonraki süreçte Hırvatistan’ın üçte birlik kısmının Sırlarca

işgalinin ardından, Hırvatistan'ın isteği üzerine bölgeye yönelik barış gücü oluşturulmasına karar vermiş, 743 no'lu karar ile bölgeye başlangıçta 12 ay süre için bir barış gücü olan UNPROFOR'u (United Nations Protection Force) göndermiştir (Erdoğan, 2004: 49).¹ Hırvat-Sırp çatışması bu barış gücüyle geçici olsa da biraz dinmiş, çatışmanın boyutları iyice Bosna çevresine kaymış, bu arada da mart ayında yapılan Bosna-Hersek bağımsızlık referandumu %63'lük bir oran ile onay almıştır. Referandumu boykot eden Bosnalı Sırlar, Bosna-Hersek Sırp Cumhuriyeti'ni ilan edip, anavatana katılma yollarını aramıştır (Erdoğan, 2004: 52).

AT'nin 6 Nisan 1992'de Bosna-Hersek'i tanıma girişimi, Sırların bir sonraki gün Sırp Cumhuriyeti'ni kurarak Bosna topraklarında etnik temizliğe girişmesiyle karşılık bulmuştur. Böylece 3,5 yıl sürecek olan Bosna savaşı başlamıştır.

Mayıs ayında BM tarafından üye kabul edilen Bosna-Hersek'e yapılan saldırılar, herhangi bir üye ülkeye yapılacak saldırının diğer üyelerce engelleneceğini teyit eden BM'nin 51. maddesine aykırılık oluşturmuş, aynı zamanda uluslararası literatüre "etnik temizlik" kavramını sokmuştur. Bu saldırı girişimiyle beraber BM Güvenlik Konseyi 757 sayılı karar ile saldırıları engellemek amacıyla Sırbistan ve Karadağ'a yaptırım kararı almış ve karar çerçevesinde Saraybosna'nın güvenli bölge haline getirilmesine karar vermiştir (Şafak, 2010: 116).

Yukarıda da ifade edildiği gibi üç milletli savaş halini alan Bosna Savaşı'na geline süreç bu şekilde işlemiştir. Bölgeye yönelik herhangi bir strateji oluşturmakta geç kalan ABD, ön-

¹ BM'nin Bosna-Hersek'te müdahale etmesine dayanak olan hedef; Anayasası'nın 1. paragrafında yer alan "dünya barışını ve uluslararası güvenliği korumak ve bu amaca yönelik etkili ortak önlemleri almak"tır. Ayrıca anayasanın 6. paragrafında anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözümünün yöntemleri yer almıştır. Yine 7. paragrafta ise barışın tehdit edildiği durumlara ilgili yöntemleri içermektedir. Buradaki önlemler ekonomik ambargolar, askeri müdahaleler gibi caydırıcı önlemleri içermektedir. BM müdahale girişimleriyle ilgili bkz. Hüseyin Bağcı, **Bosna-Hersek, Soğuk Savaş Sonrası Anlaşmazlıklara Giriş**, s.271

celikle meseleye Avrupa'nın iç meselesi gözüyle bakmış, saldırılar şiddetlenince de Sovyet bloğunun dağılmasıyla oluşan güç boşluğundan yararlanmak istemiştir. Bu hedefle bölgeye öncelikle insani yardım kapsamında BM nezdinde girişimlerde bulunmuş, bu girişimlerden netice alamayınca da son çare olarak NATO askeri müdahalesine başvurmuştur.

AT ise 26 Mart tarihli bildirgeyle Yugoslavya'ya yönelik öncelikli hedefini şu şekilde belirlemiştir: *"On iki ülkenin görüşü şudur ki; yeni Avrupa ile uyum içerisinde bütünleşmesi olasılığı en yüksek olacak ülke, birleşik ve demokratik bir Yugoslavya'dır"* (Erdoğan, 2004: 35). Ancak süreç bu açıklamanın temelsiz, tutarsız kalacağını göstermiş, Hırvatistan ve Slovenya'nın önderliğinde bağımsızlık girişimleri başlamıştır. AT, bağımsızlık ilanlarını zamanla tanımak zorunda kalmış, sonra da bölgeye yönelik NATO'dan yardım istemiştir. Avrupa'nın siyasi, ekonomik entegrasyonunu oluşturmaya çalıştığı bu yıllar, topluluğun kimlik bunalımına girmesine sebep olmuştur. Avrupa bloğu, ABD'ye karşı olan güç mücadelesini kendi sahasında da olsa kaybetmiş, bu yenilgiyi telafi edebilmek amacıyla Dayton barış sürecinde inisiyatifi ele almanın yollarını aramıştır. Sonunda bu hedefine, NATO'nun barış gücünü, Avrupa ülkelerinin oluşturduğu EUFOR'a (European Union Stabilization Forces) devretmesiyle bir anlamda ulaşmıştır.

1.3. Sırp Milliyetçiliği ve Bosna Savaşı

Bosna savaşı ile ilgili bilgileri vermeden önce konuyla ilgili Bosna-Hersek Cumhurbaşkanı Aliya İzzetbegoviç'in düşüncesi dünyasında nasıl bir Bosna-Hersek modelinin yer aldığına yer vermek istiyoruz. Aliya, SDA'nın birinci kongresinde Bosna ile ilgili şu önerilerde bulunmuştur:

"Sırbistan ve Hırvatistan ulus devletlerdir. Bosna-Hersek ulus devlet değildir ve bu itibarla ancak sivil bir cumhuriyet olabilir. Çünkü Bosna-Hersek'te yaşayanlar, Sırlar, Hırvatlar ve Müslümanlar değil fakat bu halkların ve el-

bette daha az sayıda olmak üzere diğerlerinin ulusal bir harmanıdır. Etnik anlamda bir ulusal self-determinasyondan bahseden herkes, kendi içinde herhangi bir tartışma konusu olmayan bu ilkenin, bizim örneğin burada Saraybosna'da fakat aynı zamanda Bosna-Hersek'in tamamında sahip olduğumuz türden karışık bir nüfusa, nasıl uygulanabileceğini açıklamak zorundadır. Bosna-Hersek'te gerçek soru, ulusal self-determinasyonun nasıl gerçekleştirilebileceği değil, karışık milliyetlerden meydana gelen bir nüfusun self-determinasyonunun nasıl gerçekleştirilebileceğidir. Bunun bir cevabı vardır çok dinli, çok uluslu, çok kültürlü bir topluluk olarak Bosna'nın tarihsel formülü. Tarihsel koşulların kesişmesinden doğmuş ve gayet iyi işlemiş olan ve ilave olarak da insani, demokratik ve -eğer dilerseniz- Avrupalı bir çözümü temsil eden bir şeyi neden yıkmalı? Bunu yapmak olanaklı bile olsa, onu neden değiştirmeli?" (İzzetbegović, 2003: 92).

Aliya, yaşanan karmaşaya çözüm olarak bir Bosna modeli öne sürerken Bosna'nın tarihi misyonundan yararlanmışır. Bosna'nın yıllarca din, dil, ırk farklılıklarının kesişme noktası ve bir anlamda bunların yaşam merkezi olduğunun bilincinde olan Aliya, çözüm olarak da Bosna'nın bu tarihi rolünün tekrar yaşatılmasından yana tavır koymuştur. O, Bosna'nın bu tarihi rolü sayesinde self-determinasyonun sağlayacağından çok daha etkili bir barış ortamına sahne olacağını düşünmüştür.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Bosna-Hersek'in bağımsızlık ilanını kabullenemeyen Sırlar, ilanın ardından bir gün sonra Bosna Sırp Cumhuriyeti'ni kurarak Bosna'yı işgal girişimlerine başlamıştır. BM'nin Yugoslavya'ya silah ambargosu koyması, Sırları etkilememiş, aksine Boşnakların cezalandırılması gibi bir etki yapmıştır. Çünkü federal ordunun askeri kanadının çoğunluğu Sırların elindeydi. Dolayısıyla BM'nin 1991 yılında ülkeye uyguladığı silah ambargosu, katliamın Boşnaklar aleyhine daha da şiddetlenmesine sebep olmuştur.

Bu saldırılar üzerine Bosnalı Hırvatları temsilen Tudjman ve Bosnalı Müslümanları temsilen Aliya İzzetbegoviç arasında Sırp'lara karşı 16 Haziran 1992 tarihinde askeri ittifak anlaşması imzalanmıştır (Kenar, 2013: 190).

Bu arada 15 Temmuz 1992'de Türkiye, Almanya, İngiltere, ABD, İtalya, İspanya, Hollanda ve Yunanistan'ın desteğiyle oluşturulan NATO-IFOR destek gücü bölgedeki güvenlik ve istikrarı sağlamak için görevlendirilmiştir. Bunun yanı sıra Sırp'ların işgal girişimine aralarında ittifak yaparak engel olmaya çalışan Hırvat ve Boşnak halkının Sırp'larca katledilmesi Batılı ülkeleri tekrar harekete geçirmiş ve aralarında Londra'da bir konferans düzenlemelerine sebep olmuştur. 26-27 Ağustos 1992'de düzenlenen konferansta Bosna-Hersek'in toprak bütünlüğüne vurgu yapılmış, Sırp'ların toprak kazanımlarının kabul edilemeyeceği belirtilmiş ve Sırbistan ve Karadağ'dan oluşan Federal Yugoslavya Cumhuriyeti saldırgan olarak nitelenmiştir. Ancak, konferansta saldırganı engellemeye yönelik herhangi bir çözüm önerisi sunulmamıştır (Kenar, 2013: 191).

Sırp'ların Bosna-Hersek topraklarının %70'ini işgal etmeleri; ancak bununla da yetinmeyip saldırı ve katliam girişimlerine devam etmesi BM Güvenlik Konseyi'nin 781 no'lu kararı almasına neden olmuştur. Alınan kararda insani yardım amaçlı BM hava uçuşları hariç, Bosna-Hersek üzerindeki bütün askeri uçuşlara engel koyulmuştur. BM, silah ambargosunda nasıl dolaylı da olsa Sırp saldırılarının şiddetlenmesine yol açıtıysa, aldığı bu kararla da aynı sonuçları yaratmıştır. Sırp'lar, bu askeri uçuş yasağıyla beraber daha da cesaretlenmiş, Boşnak halkı karşı yapacakları katliamın engellenemeyeceğini düşünmüşlerdir. Dolayısıyla saldırıları engelleme hedefinde olan bu girişim de sonuçsuz kalmış, hatta saldırıların şiddet boyutunu arttırmıştır (Şafak, 2010: 117).

Sırp'lar, Bosna-Hersek'e olan şiddetli saldırılarını, Bosna'da kurulması hedeflenen 'İslam Devleti' argümanı-

na engel olma gerekçesi ile temellendirirken, Hırvat lider Tudjman da bu propagandanın etkisiyle olsa gerek ve uluslararası camianın desteğini alacağı düşüncesiyle Bosna'ya karşı saldırı girişimini başlatmıştır. Batı'da bu dönemde Sırp yanlısı, İslam karşıtı bir eğilim gözlenmiştir. Bu eğilim üzerine olsa gerek Aliya İzzetbegoviç, *"...Müslümanların özgür olmasını istiyoruz, ancak kesinlikle bir İslam Cumhuriyeti yaratma niyetimiz yoktur"* açıklamasını 18 Kasım 1993'te yapmıştır (İzzetbegoviç, 2003: 143).

Bosna-Hersek bir yandan 'Büyük Sırbistan' hayalleriyle Bosna içerisindeki Sırp'ların işgaline sahne olurken, bir yandan da 'Büyük Hırvatistan' idealiyle tarihi iddialarını tekrar gün yüzüne çıkaran Hırvat saldırılarına maruz kalmıştır. Sırp saldırıları karşısında Batı'dan herhangi etkili bir destek göremeyen Bosna halkı, şimdi de Hırvat emperyal kuvvetlerine karşı koymak zorunda kalmıştır. Böyle bir tabloda Bosna lideri Aliya İzzetbegoviç Sırp ve Hırvat liderlerin topraklarını genişletme girişimlerine karşılık ne Hırvatların ne de Sırp'ların bu yöndeki genişleme hedeflerine ulaşamayacağını, çünkü böyle bir hedefin başka bir halkın aleyhine alınan politik manevralarla başarılı olamayacağını ifade etmiştir. Ayrıca İzzetbegoviç, Bosna savaşının kamuoyunda bir iç savaş olarak nitelenmesini de doğru bulmamıştır. Ona göre bu savaş bir iç savaş değil, dış destekli bir savaştır. Aliya konu ile ilgili olarak *"Eğer klasik savaş iki ordu arasındaki bir çatışma anlamına geliyorsa, Bosna'daki savaş ilk evrelerinde klasik bir savaş değildi. Güçlü bir savaş makinesinin silahsız bir halka saldırısıydı. Hedef, Büyük Sırbistan'ı yaratmaktı."* ifadelerini sarf etmiştir (İzzetbegoviç, 2003: 109). Yine kamuoyunda savaşın sebebi- nin tarihten gelen etnik nefretler olarak görülmesine karşın Aliya, Bosna'nın yıllarca farklı milliyetlerin barış içinde bir arada sorunsuz biçimde yaşadığı tezini öne sürmüştür. Ona göre savaşın en geçerli sebebi, Sırp'ların *Büyük Sırbistan* hayali etkisindeki etnik arındırma politikalarıdır (Gümüş, 2005: 61-

62). Gerçekten de süreç böyle işlemiş, bir halkı yok etmek pa-hasına ülkelerini genişletmek gibi emperyal hedeflere sahip olan bu ülkelerin saldırıları olumsuz neticelenecektir.

Bu arada konuyla ilgili olarak uluslararası literatürde Bosna Savaşıyla beraber dillendirilen ve Sırlar tarafından Boşnaklara karşı bir silah olarak kullanılan *etnik arındırma (ethnic cleansing)* kavramı² üzerinde durmakta fayda görmekteyiz. Kavram esasında olumsuz bir nitelik taşısa da bundan yararlanan ülke için olumlu sonuçlar doğurmaktadır. Kavramın uygulanmasındaki amaç, herhangi bir bölgede homojen bir topluluk yaratmaktır (Bağcı, 1994: 266). Bu şekilde milletlerin yer değiştirilmesi aracılığıyla herhangi bir ülkenin etnik anlamda homojenleştirilmesi fikri, Sırların 1986 yılında yayımladığı Memorandum ilkelerini de destekler mahiyettedir. 1986 yılında Sırp Bilimler ve Sanat Akademisi tarafından yayımlanan memorandum, Balkanlarda genişleme peşinde olan Sırlara etnik arındırma fikrinin teorik boyutunu aşmıştır. Bosna-Hersek topraklarının çoğu kısmında Sırlar bunu hedeflemiş, birçok şehirdeki etnik değişim, savaş sonrası mülteci sorununa da yol açmıştır.

1992 yılının sonuna doğru etnik arındırma hedeflerinin büyük bir kısmını ele geçirip Bosna-Hersek topraklarının %70'ini işgal eden Sırlar, Müslümanların 1993 yılına doğru askeri ve taktiksel açıdan kendilerini geliştirmeleri karşısında Batılı ülkelerin uzlaşma çağrılarına olumlu yaklaşmak istemiştir. Karadziç liderliğindeki Bosnalı Sırlar, uzlaşma masasına bu askeri başarılarla oturarak, bunu görüşmelerde koz olarak kullanmak istemiştir. Nitekim BM'nin Hırvatistan'da oluşturduğu bölgeler gibi, Bosna'da da oluşturulabilecek

² “Ulusal azınlık sorunlarını-bu toplulukları birbirinden ayırma yoluyla ya kendi ana ülkelerine yerleştirme veya ülkeler arasında karşılıklı olarak azınlıkların yerleşim yerlerinin değiştirilmesi yoluyla çözüme ulaştırma fikri ilk defa İsviçre’li antropolog ve halk bilimcisi Georges Montandon tarafından birinci dünya savaşı esnasında formüle edilmişti.” bkz. Hüseyin Bağcı, **Bosna-Hersek, Soğuk Savaş Sonrası Anlaşmazlıklara Giriş**, s. 266

güvenli bölgeler sayesinde işgallerini meşrulaştırmanın yollarını aramışlardır. BM eğer güvenli bölgeleri oluşturursa, Müslümanların bu bölgeleri geri alma şansı ortadan kalkacaktı. İşte bu dönemde 2 Ocak 1993'te AB temsilcisi Lord Owen ile BM Yugoslavya özel temsilcisi Cyrus Vance tarafından önerilen *Vance-Owen Planı*'nı bu amaçlarına alet etmek istemişlerdir. Planın görüşülmesi amacıyla Bosnalı Hırvatları Boban, Bosnalı Müslümanları İzzetbegović ve Bosnalı Sırpı temsilen Karadzic, bunlara ek olarak Hırvatistan Cumhurbaşkanı Tudjman ve Federal Yugoslavya Cumhuriyeti devlet başkanı Čosic ortak bir amaç etrafında toplanmak istemişlerdir. Plan, ülkenin üniter bir yapı içerisinde 10 kantona ayrılmasını hedeflemiş, kantonların üçünü Sırlara, üçünü Hırvatlara, kalan diğer üçünü de Boşnaklara verilmesini kararlaştırmıştır. Kalan son kanton olan Saraybosna için de üç milleti temsilen bir yapılanma öngörülmüştür. Bu şekilde her kantonun kendine ait yargısı ve yasama organları olacak; Bosna-Hersek'in tümünü ise uluslararası camiada temsil etmesi için bir meclis oluşturulacaktı. Devlet başkanlığının üçlü bir koalisyondan oluşturulması fikrini ileri süren bu plan, çatışmaların 72 saat içerisinde durdurulmasına ve Bosna-Hersek'in tamamını kapsayacak bir biçimde aşamalı bir askersizleştirme planının uygulanmasına dayanmaktadır. Müslüman ve Hırvatlarca olumlu karşılanan plan ilk etapta Sırpı tarafından sert bir şekilde reddedilmiştir; zira plana göre Bosna topraklarının %70'ini işgal eden Sırpı bu toprakların %38,6'sını geri vermek zorundaydı. Müslüman ve Hırvat kesim de toprak kaybı yaşamasına rağmen, çatışmaların daha fazla devam etmemesi adına plan taraflarca makul görülmüştür. Özellikle Hırvatlar için plan, çok avantajlıydı. Hırvatlar için çok önemli olan tarihi Mostar ve Travnik şehirlerinin Hırvatlara verilmesi plan dahilindeydi. Dolayısıyla Hırvatlar, planı tereddüt etmeden kabul etmişlerdir. Ancak Boşnaklar için aynı durum söz konusu olmamıştır. Sırpıların işgal ettiği toprakların %40'ını geri

vermelerini isteyen Boşnaklara göre bu plan Sırp'ların etnik temizleme politikasını ödüllendirmiştir. Boşnaklar için tek teselli, ülkenin sanayileşmiş kesimine plan dahilinde sahip olmalarıydı. Dolayısıyla Müslümanlar, planı kendileri açısından olumlu görmese de savaş ihtimalinden daha iyi bir tablo olarak görmüşlerdir. O yüzden plana olumlu yanıt vermişlerdir (Kenar, 2013: 192-193; Şafak, 2010: 118).

Londra Konferansı'nda Sırp'ları saldıran taraf olarak belirleyip yaptırım kararı alan Batılılar, *Vance-Owen Planı* ile iki tarafı da savaştan uzak tutarak ifade etmiştir. Bosna savaşının bu şekilde bir iç savaş olarak nitelenmesine sebep olan bu bakış açısı, Sırp'ların işgal ettiği toprakların çoğuna sahip olmasıyla esasında işgal politikasını da meşru hale getirmiştir. Bu sayede "savaştan taraflardan her zaman güçlü olan haklıdır" ilkesi klasik reel politik olarak dünya politikasını tekrar meşgul etmiştir. Bu yaklaşım da Batılıların ne kadar barıştan uzak bir tavır takındıklarını göstermiştir. Batı, halâ sorunun vahametini yeterli seviyede kavrayamamıştır.

Vance-Owen Planı, Hırvat-Boşnak ittifakını bozmak gibi bir etki yaratmıştır. Plan sonrası Hırvatların, kendilerine verilecek bölgeleri ele geçirme girişimlerini başlattığını gözlemlemek mümkündür. Gerçekten de plan sonrası iki taraf arasındaki olumlu işbirliği süreci zarar görmüştür. Plan ile ilgili olarak Noel Malcolm şu değerlendirmede bulunmuştur: "Bu plan Müslümanların, Sırp'ların yaptıklarına karşılık uluslararası topluluk tarafından ödüllendirildiklerini düşünmelerine, Sırp'ların ise, eğer daha çok bastırırlarsa daha çok kazanabileceklerine inanmalarına yol açtı" (Malcolm, 1994: 247).

Bu arada barışın mimarlarından olan İzzetbegović de bu plana dair düşüncelerini dile getirmiştir. David Harland'a verdiği cevaplardan birinde İzzetbegović şunları kaydetmiştir: "Vance-Owen Planı'nın bizim açımızdan Dayton'dan daha elverişli olduğunu düşünüyorum. Tam olarak Podrinje'deki Boşnak

çoğunluğa sahip alanlar bakımından. Fakat Sırplar Vance-Owen Planı'nı reddettiler ve savaş devam etti'' (İzzetbegović, 2003: 194).

Savaşı nihayete erdirmek amacıyla Avrupalıların sunduğu bu plan ilk etapta Boşnaklar için olumsuz görünse de Aliya'nın savaştan ziyade barışa ne derecede önem verdiğini gözlemlemek açısından önemlidir. Aliya, planın esasında Sırpların lehine olduğunun bilincindeydi. Ancak yine onun bakış açısıyla savaşı sürdürmek bu planı reddetmekten çok daha olumsuzdu. Dolayısıyla plan genel itibarıyla Boşnaklarca olumlu görülerek kabul edildi. Aliya'nın bu öngörüsü, daha sonraki süreçte Dayton ile teyit edilecektir; çünkü Dayton Anlaşması, *Vance-Owen Planı*'na göre Boşnaklar açısından hükümleri daha ağır bir anlaşma olmuştur.

20 Ocak'ta Bosna Sırp Cumhuriyeti'nce onaylanan plan, ilkel anlamda bir plan olmaktan öteye geçememiştir. Planın uygulanma şartlarından biri olan ağır silahların BM'ye devredilmesi kuralına Sırplar uymamış, hatta zamanla planı sabote etmenin yollarını aramışlardır. Yaptıkları katliam karşısında Batı'dan caydırıcı hiçbir yaptırım görmeyen Sırplar, Boşnakların her konuda taviz verip onayladıkları bu planı 25 Mart 1993 tarihinde reddetmiştir (Kenar, 2013: 194).

BM temsilcisi Cyrus Vance yeterli verimi veremeyince yerine Norveç eski Dışişleri Bakanı Thornvald Stoltenberg atanmış, bu yetkili de çatışmayı sonlandırmak ve tarafları uzlaştırmak için kolları sıvamıştır. 2 Mayıs 1993 tarihinde arabulucu Lord Owen ve Stoltenberg tarafından oluşturulan taslağa göre etnik bölgeler çerçevesinde Bosna-Hersek'in üç parçaya ayrılması kararlaştırılmıştır. Taslağa göre Bosna topraklarının %52'si Sırlara, %30'u Boşnaklara, %18'i de Hırvatlara verilecekti. Bosna'yı ülke statüsünden çıkaran bu plan, Müslümanların birliğini parçalayacak bir dizi ilkeden oluşmuş, Saraybosna'nın statüsü ise belirsiz bırakılmıştır. Bosna-Hersek'in gevşek bir konfederasyon şeklinde tasarlan-

masını öngören bu plan, Hırvat ve Sırp milislerinin anavatanına bağlanma yollarını kolaylaştırıcı hükümlere de yer vermiştir (Kenar, 2013: 195-196; Şafak, 2010: 120).

Plan yine Müslümanlarca çaresiz bir şekilde onaylanmış, Hırvatlarca avantajlı görülmüş ancak yine Sırp larca reddedilmiştir. Orta Çağ dünyasının klasik reel politığıyle hareket eden Sırp lar, önlerine sürülen her planı, toprak kazanma idealleri daha ağır bastığı için reddetmiştir. Sırp ların uluslararası dengeleri bu kadar rahat bir şekilde oynatan çıkar temelli ideolojik bakışları, karşısında hiçbir güç görememekten dolayı zaman ilerledikçe daha da katılaşmıştır. Sırp ların dünyasına göre taviz vermek, ancak yeterli, kararlı, güçlü bir müdahale ile mümkün olabilirdi, bu da ancak iki sene sonra olacak olan bir şeydi.

Owen-Stoltenberg Planı'nın da sonuç vermemesi üzerine bu kez 22 Mayıs 1993'te toplanan ABD, Rusya Federasyonu, Fransa, İngiltere ve İspanya tarafından "*Ortak Hareket Planı*" oluşturulmuştur. Plan çerçevesinde 4 Haziran 1994'te Bosna-Hersek'in altı büyük şehri olan Saraybosna (380.000 nüfuslu), Zepa (12.000 nüfuslu), Tuzla (130.000 nüfuslu), Bihaç (200.000 nüfuslu), Gorazde (60.000 nüfuslu) ve Srebrenica (44.000 nüfuslu) *güvenli bölgeler* ilan edildi. Plan ile birlikte bu bölgelerin koruma altına alınması çalışmaları başlamıştır. Alınan bu karar, Boşnaklar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Boşnaklar bölgenin güvenli hale getirilmesiyle Sırp işgalinin meşrulaştırıldığını iddia etmiştir. Ayrıca Sırp lar da bu plandan yararlanmanın yollarını aramıştır. Sırp lar, bu şekilde güvenli bölgelerin oluşturulması, bu bölgelere Batılıların askeri müdahalede bulunmayacağı tezini öne sürmüştür. Dolayısıyla Boşnaklara olan baskıyı devam ettirmişlerdir. İzzetbegović ise bu tür çözümden uzak kalan planlarla artık ilgilenmeyeceklerini belirtmiş, Boşnak halkını seferberliğe çağırmıştır. Nitekim bu tarihten sonra Boşnak Müslümanlar, birer birer askeri kazanım elde etmeyi başarmışlardır (Johnstone, 2004: 149; Kenar, 2013: 197).

Batılıların çözüm girişimlerine bir diğer örnek 23 Şubat 1994'te Hırvat-Boşnak ittifakının hemen ardından 18 Mart 1994'te ABD'nin girişimiyle başlatılan ve Boşnak-Hırvat Federasyonu şeklinde ülkenin iki millettten oluşan bir oluşum olmasını planlayan *Washington Anlaşması*'dır. Anlaşma hükümlerine göre iki milleti temsilen oluşturulacak federal devlet, ülkenin ekonomi, savunma ve dış politika görevlerini yürütecek, Boşnaklar ve Hırvatlar da eşit statüde siyasi karar alma sürecine dahil olacaklardı. Anlaşma esasında toprak dağılımı itibarıyla diğer uzlaşi metinlerinden daha avantajlı değildi; ancak Hırvat ve Boşnakların tek çatı altında yaşaması fikrini öne sürerek, sonraki dönemde bu iki milletin işbirliği sağlamasını telkin etmesi açısından önem taşımaktadır. Ayrıca ilk defa ABD bir barış planına etkin biçimde, aktif olarak katılmıştır. İzzetbegović ve Tudjman anlaşmayı olumlu görerek imzaladılar. Anlaşmanın en önemli sonucu, iki millet arasında ittifak sağlayarak, Boşnakların Hırvatistan üzerinden silah alımını kolaylaştırması olmuştur denebilir. Çünkü Boşnaklar, bu tarihten itibaren aldıkları silah ve mühimmat desteğiyle Sırları anlaşma masasına zorlayacak kadar kazanımlar elde etmiştir (Erdoğan, 2004: 70).

5 Şubat 1994'te 68 kişinin ölümü ve 100 kişinin yaralanmasıyla sonuçlanan Sırların Saraybosna'daki Markale pazaryerine saldırısı, Bosna savaşında önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır (Atabay, 2012: 273). Bu saldırı sonrası Batılı ülkeler öncelikle ciddi kararlar almanın artık mümkün olması gerektiğini fark ettiler, bundan dolayı saldırı sonrası hemen harekete geçtiler. Nisan ayında ABD Dış İşleri Bakanı Warren Christopher'ın da yoğun çabalarıyla ABD, Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya gibi ülkelerden birer temsilcinin yanı sıra AB, BM gibi örgütlerin de temsilcilerinin bulunduğu bir *Temas Grubu* oluşturulmuştur. Temsilcilerin üzerinde mutabık kaldıkları plana göre Bosna-Hersek topraklarının %51'lik kısmı Boşnak-Hırvat Federasyonu'na, %49'u da Bosnalı Sırlara verilmiştir (Erdoğan, 2004: 76).

Temas Grubu, Sırbistan'ın anlaşmaya yanaşması amacıyla ekonomik yaptırım tehdidinde bulunmuş, Miloseviç ise bu tehdidin farkına vararak Bosnalı Sırp'ların lideri Karadziç'i anlaşmayı imzalaması için baskı altında tutmuştur. Ancak Karadziç bu planı da reddetmiş, bunun üzerine Miloseviç-Karadziç ayrılığı ortaya çıkmıştır. Savaş başladığından beri ilk defa fikir ayrılığına düşen bu iki liderin çatışması, iki-
li arasındaki siyasi ilişkilerin bozulmasıyla sonuçlanmıştır. Miloseviç'in argümanlarına göre Bosnalı Sırp'lar, stratejik hedeflerine ulaşmışlar, dolayısıyla artık uzlaşmanın yollarını aramalıydılar. Müslümanlar ise bu planı hem Sırp işgalini meşrulaştırdığı için hem de etnik temizlik neticesinde kazanılan toprakların Sırp'larda kalmasına izin verdiği için reddetmişlerdir. Boşnaklar argümanlarında haklı sayılabilir; çünkü işgal yoluyla kazanılan topraklar plan gereğince meşru kabul edilmiştir. Bu da özelinde Boşnaklar, genelinde ise uluslararası bütün kamuoyu çevresinde artık Batı'nın saldırı-
ganı ödüllendirdiği düşüncesinin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Garip olan şudur ki, yine taviz vermek zorunda olan Boşnaklar oldu. Batı, Sırp'ların şımarıklığına bir müdahale edemeyince adeta Boşnakların insani tavırlarına sığınmıştır. Savaş ve katliam karşısında yine barışı seçen Boşnaklar 17 Temmuz'da planı kabul etmişlerdir (Kenar 2013: 194). Plan ile ilgili Boşnakların lideri İzzetbegoviç şunu ifade etmiştir:

"...Bosna-Hersek için teklif edilmiş olan barış planının arkasında beş büyük güç var ki bu, uluslararası topluluğun çoğunluğu anlamına geliyor. Planı reddeden tarafın cezalandırılacağı, kabul eden tarafın ise korunacağı açık açık ifade edilmişti. Halbuki tam tersi oldu: Sırp'lar planı reddettiler ve yaptırımların kaldırılmasıyla ödüllendirildiler. Biz planı kabul ettik ve Saraybosna'nın dış dünya ile olan ilişkisinin tamamen kesilmesi ile cezalandırıldık. Bu süreçler eş zamanlı ve paralel olarak açıldılar" (İzzetbegoviç, 2003: 154).

“Amerika, Avrupa’nın baskısıyla, Avrupa *reelpolitiği*ne eğilim gösterdi ve gerçekte 51:49 oranı temelinde ülkenin Federasyon ile Sırp varlığına bölünmesini kabul etti. Bu, dünyaya dikte edilen meşhur ve ihtilafli Temas Grubu Planı’ydı. Savaş bir yıldan daha fazla sürecek; ama Bosna-Hersek’in siyasal kaderi bu planla çizildi. Daha sonra meydana gelen her şey, Amerika’dan Rusya’ya kadar her ilgili dünya gücünün arkasında yer aldığı bu uzlaşma tarafından belirlenecekti” (İzzetbegović, 2003: 207).

Aliya’nın kaydettiklerine göre Dayton’a varılan süreçte Temas Grubu Planı çok önemli bir yer teşkil etmiştir. Nitekim Dayton’daki “51-49” oranı bu plan çerçevesinde hazırlanmıştır. Plan, Boşnaklarca makul görünmemesine rağmen adeta zorla kabul ettirilmiştir. Neticede planı reddeden yine Sırplar olmuştur. Boşnaklar açısından ise planın kabul edilmesi, daha çetin koşullarla mücadele edileceğinin belirtisi olmuştur.

Uluslararası toplum adına hareket ettiğini iddia eden bu ülkelerin bütün çabaları yetersiz kaldı. Ortaya attıkları tüm planlar, Boşnaklar için taviz, Sırplar için ödül anlamına geliyordu. Zaman ilerledikçe, Sırplar katliamlarına yenisini ekliyor, katledilen Boşnak halkı ise bölgedeki katliamın sona ermesi için çaresizce bekliyordu. İşte bu bekleyişin bir örneği olsa gerek Srebrenica. BM barış gücü olan Hollandalı askerlerce sözde korunan bu şehir, Sırplar tarafından yapılan ve II. Dünya Savaşı’ndan bu yana işlenen en ağır katliam olarak tarihteki yerini alacaktır. İleride soykırım olarak nitelenecek olan katliam 11 Temmuz 1995’te BM’nin 400 kişilik barış gücü ile güvenli bölge ilan ettiği bu bölgede Sırpların vahşeti sonucu 7000’den fazla Boşnak erkeği katledilmiştir (Judt, 2009: 810; Roberts, 2013: 1128). 2004 yılında BM Savaş Suçluları Mahkemesi tarafından “soykırım” olarak nitelenen bu katliam, Avrupa ve dünya barışını tehdit etmiştir. Katliamdan ancak 50 gün sonra NATO birlikleri tarafından Sırlara hava saldırıları yapılmış, bu çaresizlik ve tepkisizliğin üzeri örtül-

meye çalışılmıştır. Güvenli bölge fikrinin mimarı Mazowiecki katliam sonrasında BM İnsan Hakları Raportörlüğü görevinden istifa etmiş ve durumu şöyle açıklamıştır: *“sadece barbarlık olarak adlandırılabilir, çok büyük ölçüde ve çok ciddi bir insan hakları ihlali: sivil insanlara saldırılar, öldürmeler ve tecavüzler...”* (Erdoğan, 2004: 89).

Bosna Savaşı’nın Srebrenica saldırısı ile beraber bitiş çizgisine geldiğini söylemek mümkündür. NATO’nun 50 gün sonra gelen hava saldırıları, nihayet Sırlara caydırıcı bir etki de bulunmuştur. ABD, askeri müdahale ve diplomasinin birlikteliğinin sorunun tek çözümü olduğunun farkına varmıştır; ancak iş isten geçmiştir. Savaş sonuçları olayın vahametini ortaya koymaktadır. Boşnakları etnik açıdan yok olmayla yüz yüze bırakan Sırlar, burada 520 adet toplama kampı oluşturmuş, 985 camiyi tahrip etmiştir. Oluşturulan kamplarda toplu cinayetler işlenmiş, halkı sindirme gayesiyle çeşitli yöntemlerle işkenceler yapılmıştır. Bosna’da yaklaşık 50.000 kadına tecavüz edildiği, 200.000-300.000 arasında insan öldürüldüğü ve milyonlara varan mülteci ile yüzleşildiği kayıt altına alınmıştır (Kapadan, 2009: 36).

Üç buçuk yıl süren savaş barış ile nihayete erdiren Dayton görüşmelerine geçmeden önce burada savaşın niteliğiyle ilgili bir kaç değerlendirmeyi aktarmak, uluslararası güçlerin sorunu ne şekilde ele aldığını görmek açısından önemlidir. O. Sander’e göre savaş, Yugoslavya’nın iç savaş olarak başlamış, ancak zamanla ulusal sınırların dokunulmazlığı ilkesi ile self-determinasyon ilkelerini karşı karşıya getirmiştir. Sander, self-determinasyonun etnik devletlerin kurulması şeklinde anlaşılması durumunda Balkanların tüm bölgelerinde hiçbir sınırın güvenli kalmayacağını öngörmüştür (Sander, 2004: 580). Gerçekten de zaman, bunun doğruluk payının ne derecede olduğunu göstermiştir; zira Bosna’daki savaş, bölgede daha sonraki çatışmaların habercisi olmuştur. Ayrıca Sander Batılıların neden edilgen davrandığı ile ilgili de önemli çıkarımlarda bulunmuştur. Her şeyden önce, Avrupa

ölkelerinin Soğuk Savaş sonrası ortama alışmaya çalıştığını ve yeni düzenin şekillenmesinde aktif olmanın peşinde olduklarını söylemiştir. Ona göre bu ölkelerin çatışmalara müdahale etmesi, başka çatışmaları da doğurabilecekti. Ayrıca sahip oldukları ideolojik farklılıklardan dolayı da ortak bir karar metni üzerinde duramadılar. ABD'nin ise Vietnam sendromundan kurtulmaya çalıştığını, bu yüzden de ilk etapta arka planda kalmayı seçtiğini analiz etmiştir (Sander, 2004: 81).

N. Alkan'a göre ise savaşta yaşananlar, AB'nin genel bir dış politikaya sahip olamadığını göstermiştir. Birlik içerisinde nüfuzu olan ölkeler, birlik için ortak bir dış politika yürütmek yerine, kendi reel-politikleriyle hareket etmişlerdir. Birliğin önemli güç odaklarından olan Almanya, 1990 yılında birleştikten sonra hem bölgede hem de küresel düzeyde bir blok olmanın hedefleriyle hareket etmiş, Bosna savaşında da buna yönelik bir denge siyaseti izlemiştir. Birliğin diğer önemli güçleri ise, tamamen statükoya yönelik politikalar yürütmüştür. Önce Yugoslavya'nın bütünlüğü savunulmuş, bu mümkün olmayınca da Almanya'ya karşıt olarak Sırlara eğilim göstermişlerdir. ABD ise ilk etapta Yugoslavya'nın bütünlüğünü savunmuş ve bağımsızlıklardan yana olmayacağını deklare etmiş, sorunu Avrupa'nın bir iç sorunu olarak görmüştür (Alkan, 2013: 49-50).

Bosna-Hersek'teki durumu Lübnan ile özdeşleştiren Bağcı'ya göre ise bu savaş, klasik anlamda bir süper güç rekabeti taşımadığından dolayı Batılı ölkelerin müdahalesini geciktirmiştir. Savaş, Soğuk Savaş sonrası dünyaya barış vaat eden birçok uluslararası yapılanmanın varlık sorunuyla karşılaşmasına sebep olmuştur. Bu niteliğiyle savaş, bu dönemdeki uluslararası siyaset dengelerini algılamak açısından çok önem arz etmektedir (Bağcı, 1994: 278-279).

Bağcı'nın bu tespiti katkı olarak savaşın ilk etapta Avrupa için bir tehdit olarak görülmemesi de bir anlamda müdahaleyi geciktirmiştir. Burada Almanya'nın tavrı bu yönde olmuştur. Almanya, daha önce federal sistemden ayrılan

Slovenya'yı ısrarla desteklemiş ve bu ülkenin bağımsızlığını kazanmasında ana etken olmuştur. Ancak aynı Alman etkisini Bosna-Hersek üzerinde görmek mümkün olmamıştır. Almanya'nın İzzetbegoviç hükümetine verdiği destek sözü de havada kalmış, etkileycilikten uzak olmuştur.

Savaş sonrası değerlendirmelerde bulunan W. Woodruff ise, Doğu Avrupa'da problem potansiyelinin halâ mevcut olduğunu; çünkü bölgede sorun ve silah bolluğunun olduğunu savunmuştur. Ona göre yaklaşık 50 yıl boyunca Doğu Avrupa'yı ideolojik açıdan etkileyen komünizmin ardından bu bölgenin eski kimliğini keşfedeceği sadece umut edilebilir. Yazar savaş sonrası Balkanlar'ın belirsiz, değiştirilebilir bir barışa kavuştuğunu, eski düşmanlıkların halâ sürdüğünü ifade etmiştir (Woodruff, 2002: 368-369).

A. Davutoğlu da konu ile ilgili önemli çıkarımlarda bulunmuştur. Avrupalıların Yugoslavya'nın çözülüşünü, sırf kendi etki alanlarına girdiğini göstermek açısından sadece izlediğini, hatta zaman zaman desteklediğini kaydeden Davutoğlu'na göre ABD, bölgeye yaptığı müdahale ile burada temel belirleyici güç haline gelmiştir. Ona göre, ABD bu müdahaleyle, Avrupa içi sorunların ABD ve NATO olmaksızın halledilemeyeceğini göstermiştir. Sonuçta AB-ABD arasındaki güç mücadelesi ABD lehine olmuştur (Davutoğlu, 2009: 294-295).

Gerçekten de savaş süreci ve Dayton Anlaşması dikkatle incelendiğinde savaştan en karlı çıkan ülkenin ABD olduğu açıkça görülebilir. Burada Avrupa ülkelerinin çatışma çözümünde özellikle askeri caydırıcılık bağlamında çok yetersiz kaldığını, bunun bir sonucu olarak da ABD'nin dış müdahalesine başvurduklarını gözlemlemek mümkündür. Bilhassa Almanya, İtalya, Fransa gibi ülkelerin çatışmaların ilk döneminde aktif bir rol taşıyor görünmelerine rağmen Sırp'ların savaş ahlakını alt üst eden girişimlerine karşı tepkisiz kalması, bu ülkelerin caydırıcılık potansiyellerini test etmiştir.

Bosna Savaşı ile ilgili bu değerlendirmelerin ardından uzlaşma görüşmeleri için Dayton sürecini incelemekte fayda görüyoruz.

1.4. Barışa Giden Yol: Dayton Anlaşması ve Sonrası

Askeri müdahalenin diplomatik çabalarla beraber yürütülmesi fikriyle beraber Batılılar barış sürecinde mesafe kat etmeye başladılar. Özellikle Rusya'nın NATO askeri gücüne destek veriş, uluslararası politikanın Sırp aleyhine değiştiğini göstermektedir. Bu dönemde Hırvatlar Krajina bölgesini Sırp'ların elinden geri almış, Boşnak-Hırvat ittifakı, Sırp'ların elindeki toprak oranını %70'ten %50'ye düşürmüştür. İttifak yapan taraflar Sırp'lara art arda yenilgi tattırırken, ABD Dayton görüşmelerinin başlaması için inisiyatif üstlenmiştir.

Ekim ayında başlayan görüşmelerde özellikle Bosna-Hersek Cumhurbaşkanı ve Boşnakların temsilcisi Aliya İzzetbegović'in barış anlaşması için öne sürdüğü şartlar, Bosna Savaşı'nda verilen mücadelenin ne için yaşandığını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Aliya, 1 Kasım'da Warren Christopher, Carl Bildt, Tudjman ve Milosević'in bulunduğu toplantıda anlaşma şartlarını şu şekilde belirlemiştir:

- Bosna, egemen ve bütüncül olmalı.
- Bosna-Hersek iki parçadan oluşmalı; federasyon ve Sırp varlığı. Federasyonu temsil edecek milletler Hırvatlar ve Boşnaklar eşit bir statüye sahip olmalı.
- Federasyonun oluşturduğu parçada, sınırlar ile ilgili harita, Temas Grubu'nun oluşturduğu haritadan aşağı olmamalı.
- Anlaşmanın işleyişini sürekli kılmak için uluslararası güçler askeri teminat vermeli.
- Lahey Savaş Suçları Mahkemesi'ne uyulmalı ve savaş suçlularının cezalandırılması zorunlu tutulmalı
- Seçimler, uluslararası güçlerin güvencesinde, doğrudan yapılmalı ve mülteciler bu seçimlere katılabilmeli

- Bosna-Hersek'in yeniden inşa ve imarı için yapılacak olan ekonomik yardım insan ve azınlık haklarına saygı şartına bağlanmalı (İzzetbegović, 2003: 230-231).

Anlaşma taraflar itibarıyla farklı anlamlar içermektedir. İçeriğine bakılacak olursa Hırvatlar ve Sırlar için avantajlı, Boşnaklar için ise sadece savaş durumundan daha faydalı bir özellikteydi. İzzetbegović, anlaşmanın imza aşamasında anlaşmanın içeriğine ışık tutacak olan şu açıklamayı yapmıştır: *"...Belirtmeliyim ki bu adil bir barış olmayacak; ama savaşın sürdürülmesinden daha adil. Bu gibi bir durumda ve bu gibi bir dünyada, daha iyi bir barış elde edilemezdi"* (İzzetbegović, 2003: 251).

Sırlara yapılan NATO hava saldırılarının başarı ile neticelenmesiyle beraber tarafların anlaşma masasına oturmasına ikna edilmesiyle başlayan Dayton görüşmelerinde anlaşma şartları olarak şunlar belirlenmiştir; Bosna-Hersek bağımsız, egemen bir ülke olarak kalacak ve ülke 10 kantondan oluşan ikili bir federasyon ile Sırp entitesinden oluşacak, ülke topraklarının %51'i Boşnak-Hırvat Federasyonu'na, %49'u ise Sırlara verilecektir. Ayrıca NATO tarafından bir yıl için 60.000 kişilik bir barış uygulama gücü (IFOR/Implementation Force) oluşturulacak, çatışan tarafları ayıran, askerden arındırılmış bir bölge oluşturulacak, başkent Saraybosna Hırvat-Boşnak Federasyonu'nun yönetiminde olacak, mültecilerin evine dönmesi için her türlü girişimde bulunulacak ve savaş suçlusu olanlar siyasetten men edilecektir. Kısa vadede savaşın durdurulmasını hedefleyen anlaşma, uzun vadede ise bölgede barış ve istikrarın tesis edilmesini amaçlamıştır. Gorazde'nin ince bir koridorla Saraybosna'ya bağlanmasını şart koşan anlaşmada Bosna topraklarında yer alan Brčko bölgesinin nihai statüsünün hakemlik yoluyla belirlenmesine karar verilmiştir. Bu şartları içeren ve 11 ek ve 102 haritadan oluşan anlaşma 21 Kasım 1995'te parafe edilmiş, 14 Aralık 1995'te ise Paris'te bir barış anlaşması olarak imzalanmıştır (Holbrooke, 1999: 336-337; Atabay, 2012: 275-277; Erdoğan, 2004: 96-99).

Dayton Barış Anlaşması, tarafların üçünün de kendi istedikleri bir plan değildi, dolayısıyla Batılı ülkeler çatışmaları nihayete erdirmek ve tarafları uzlaştırmak adına bu anlaşma ile tarafları barışa zorlamışlardır. Bu şekilde tarafların zorlanması, ileride anlaşmanın uygulanması açısından sıkıntı oluşturmuştur.

Boşnaklar açısından anlaşma saldırgan Sırplarla aynı konuma düşmelerine neden olmuştur. Dolayısıyla bu taraflar arasında statü eşitsizliği doğurmuştur. Bosna-Hersek topraklarını işgal eden Sırp, önce Bosnalı Sırp Sırp şeklinde meşrulaştırılmış, sonra da Bosna Sırp Cumhuriyeti'ni kurmalarına izin verilerek kurucu unsur olarak değerlendirilmişlerdir. Bu şekilde Sırlara egemen bir statüde entite hediye eden Batılılar, Boşnakları ise ortak bir federasyon çatısı altında Hırvat faktörü ile dengelemeye çalışmıştır. Anlaşmanın özünü temsil eden böyle bir yaklaşım, sonraki yıllarda Mostar konusunda bir Hırvat-Boşnak ihtilafına ve Sırp'ların Kosova bunalımını yaratmalarına neden olmuştur. Bu anlamda anlaşma çatışmaları erteleme amaçlı bir anlaşma olmaktan öteye gidememiştir. Buna ek olarak anlaşmada öngörülen mültecilerin yerleşim yerlerine geri dönmesinin sağlanması, seyahat özgürlüğü, savaş suçlularının cezalandırılması gibi şartların anlaşma sonrasında yerine getirilmemesi, ülkeyi sonraki yıllarda da istikrarsızlık ortamından kurtaramamıştır. Dolayısıyla anlaşma evrensel hakları taşıyan bir anlaşmadan ziyade, reel-politiğe kurban edilen bir barış anlaşması olarak görülmelidir. Anlaşma anayasal çerçeve ve askeri ve stratejik bakımdan bir çok eksiklik barındırmaktadır. Anlaşma ile Hırvatistan ve Sırbistan bölgedeki güçlü pozisyonlarını daha ileri bir aşamaya taşıırken, Bosna-Hersek için aynı avantaj sağlamamıştır. Bosna-Hersek, eski Yugoslavya'nın bütün çelişkilerini barındıran, etrafı Hırvat ve Sırp'larla çevrili istikrarsız bir ülke halini almıştır (Davutoğlu, 2009: 303-307).

Etnik bölünmeyi meşrulaştıran ve saldırgan konumundaki Sırp'ları Boşnak ve Hırvatlarla eşit bir statüde değeren-

diren Dayton Barış Anlaşması, tarafların rızasından ziyade, özellikle ABD tarafından taraflara sunulan bir zorunluluk anlaşmasıdır. Sürecin mimarlarından ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Richard Holbrooke da anlaşmayı tatmin edici bulmamış, barışın 10. yıl dönümünde anlaşma için *“Dayton mü-kemmel değil, geliştirilmesi gerek”* ifadesini sarf etmiştir (Tekin, 2011: 29).

Aliya İzzetbegoviç de esasında anlaşma imzalanmadan önce anlaşmaya dair birçok kaygı taşımaktaydı. Adeta taviz vermeye zorlanan, yoksa barışın mümkün olamayacağı için önüne başka seçenek sunulmayan Aliya, yıllar sonra anlaşma ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Aliya, anlaşmanın eksik kalan kısımlarından çok uygulanma aşamasında başarısızlığa uğradığını gözlemlemiştir. 1 Mart 1999’da Saraybosna’da bağımsızlık kutlamalarında konuşan Aliya Dayton için şu cümleleri kullanmıştır: *“Birçoklarına göre, Dayton çözümleri iyi olmadığından bu örgütlenme işlemiyor. Bu bazı açılardan doğru; ama tam anlamıyla doğru değil. Dayton anlaşması, tutarlı bir biçimde uygulansaydı iyi olacaktı. Savaş sona erdi, ama başka araçlarla sürdürülüyor”* (İzzetbegoviç, 2003: 310).

Aliya İzzetbegoviç ile ilgili kapsamlı bir çalışma, Balkanlar yöresinde bulunan Bosna-Hersek’in siyasi tarihini aktarmakla mümkündür. Dolayısıyla çalışmanın ilk bölümünü oluşturan bu bölümde Aliya’yı zihinsel ve eylemsel açıdan dönüştüren bu olaylara yer vermeyi uygun gördük. Çünkü liderlerin siyasi hayatını etkileyen bu tür olaylar, karar alma süreçlerinde liderlerin eğilim gösterdikleri yönü de belirlemede etkili olmaktadır. Dolayısıyla Aliya’nın hayatı boyunca belleğinde bir iz olarak kalan bu olayları sıradan bir olay olarak göremezdik. Bosna’nın siyasi tarihini bu şekilde inceledikten sonra şimdi de Aliya’yı uluslararası bir aktör olarak incelemeye çalışacağız.

BÖLÜM 2:

ALİYA'NIN "DÜŞÜNÜR" ve "LİDER" KİMLİĞİ

2.1. Aliya'nın Düşünce Dünyasına Yolculuk

Tarihte ciddi anlamda etkili bir iz bırakan kişilikleri incelemek istediğimiz zaman, her şeyden önce bu kişiliklerin dönem itibarıyla yaşadığı sosyal, siyasal ortam gibi ölçütlerden yararlanmak zorundayız; çünkü insan sosyal bir varlık oluşuyla içinde bulunduğu koşullardan mutlaka etkilenen bir varlıktır. Dolayısıyla bu bakış açısıyla insan hakkında kayda değer bir değerlendirmeye gidilebilir. Biz de bu niyetle, Aliya'yı incelerken öncelikle yetiştiği ve olgunluk çağına erdiği ortamı incelemek zorundayız.

Aliya İzzetbegoviç, 20.yy'ın tarihi olaylarının belki de bütün izlerini üzerinde taşıyan, adeta bir kara kutudur. Bizler Aliya'yı incelerken aynı zamanda bu yüzyılda meydana gelmiş bütün tarihi hadiselerden de haberdar olmak gibi bir imkâna sahip oluyoruz. Aliya, Yugoslavya'nın üç tarihi dönemini de yaşamış biridir. (1914-1941, 1941-1945 ve 1945-

1989) Bu yaşantısı boyunca her şeyden önce ilk İslami eğitimi ailesinden almıştır. Ayrıca Aliya daha çocukluk yıllarındayken 1938 yılında Yugoslavya’da kurulan ve Müslümanların genel olarak içinde bulunduğu çıkmazdan nasıl çıkacağına çözümlerini ortaya çıkarmayı hedef edinen *Genç Müslümanlar (Mladi Muselman)* teşkilatına dahil olmuştur. Grup, özellikle 19. yüzyılda İslam coğrafyasını çağdaş koşullarla değerlendirmeye çalışan ve İslam’ın ilk kaynaklarını referans olarak kabul eden Reşit Rıza, Muhammed Abdurrahman gibi düşünürlerin kaynaklarından yola çıkarak İslam medeniyetinin tekrar nasıl eski günlerine kavuşacağına çözümleri adına kitap okumaları ve tetkiklerini de içeren bir beyin fırtınası yapmıştır (İzzetbegović, 2011: 44).

Yugoslavya içerisinde yaşadığı kimlik bunalımını İslami değerlerle gidermeyi çözüm olarak sunan Genç Müslümanlar teşkilatı, Aliya’nın özellikle İslami anlamda bir bilgi birikimine sahip olmasında faydalı olmuştur. Ancak bu faydanın yanı sıra teşkilat, Aliya’nın siyasi hükümlü olmasına da neden olmuştur. 1946 yılında hapse mahkum edilen Aliya, hayatını üç yıl boyunca hapisanede geçirmiştir. Bu üç yıllık süreç boyunca Aliya, entelektüel gelişimine buradan devam etmiştir. Özellikle Marksizm, ateizm gibi konular üzerine eğilen Aliya, bu yıllarda ciddi bir inanç krizi de yaşamış, bu krizi olumlu anlamda faydaya çevirmeyi başaramıştır. Bu yıllar Aliya’nın ileriki hayatında İslam adına daha çok okumaya, düşünmeye, yazmaya karar vermesinde etkili olmuştur. Aliya 1983-1988 döneminde tekrar hapis hayatı yaşamış, bu süreçte de hem Batı’nın entelektüel dünyasında nefes almış hem de Doğu’nun zengin düşünce denizinde kulaç atmıştır. Genel olarak Batı’dan Bergson, Hegel, Kant, Spengler; Doğu’dan ise Mevdudi, Seyyid Kutub, Fazlurrahman, Muhammed İkbâl gibi düşünürlerden etkilenmiş (Eliacık, 2012: 13), romantizm deryasında da Dostoyevski ve Tolstoy gibi kişiliklerden çokça etkilenmiştir (İzzetbegović, 2003: 338). Aliya, özellikle yaşadığı

ğı dönem itibarıyla Batı'da en popüler felsefi eserlerden olan Spengler'in *Batı'nın Çöküşü*, Henri Bergson'un *Yaratıcı Evrim*'i ve Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi* adlı eserlerden yoğun biçimde etkilenmiştir (Neiamrlıja, 2008: 156).

Kendisini akıl ve fikir açısından Batılı, duygu ve ruh açısından da Doğulu olarak gören Aliya konum itibarıyla da Doğu-Batı arasında yaşamıştır. Bosna-Hersek gibi hem Doğu'nun hem de Batı'nın izlerinin çokça rastlandığı bir yerde yaşayan Aliya, tarihsel süreç içerisinde krallık, faşizm, komünizm ve son olarak demokrasi gibi siyasal oluşumları birer birer tecrübe etmiştir. Özellikle faşizm ve komünizmin totaliter yüzünü iyice tanımış olan Aliya'nın demokratik ideallerden yana tavır koyması, tarihi gerçeklerle anlaşılabilir bir realite olsa gerek. Soğuk Savaş ortamında özellikle bir Müslüman olarak baskı altında tutulan halkının bir parçası olarak Aliya'nın, siyasi hükümlü olmasına sebep olan İslami ideallerini korumaya çalışması, sonraki hayatının temel ilkelere oluşturmaktadır.

İdeolojik kamplaşmanın belirgin olarak yaşandığı ortamda yazdığı eserlerle Aliya, düşünürler dünyasında kalıcı bir yer edinmeyi başarmıştır. Özellikle ideolojik çatışmanın kutuplarını oluşturan kapitalist Batı ve sosyalist Doğu ile bir aidiyet bağının olduğunu ifade etmekten kaçınmayan Aliya, eserlerinde de vurguladığı üzere kendini tek taraflı olarak herhangi bir kutba bağlamayı gereksiz, hatta yanlış olarak değerlendirmiştir. İki kutuplu dünyanın Müslümanlar arasında hiçbir anlam ifade etmediğini saptayan Aliya hem entelektüel yaşantısını hem de siyasi hayatını bir anlamda kutuplar arasında bir hayat olarak noktalamıştır.

Evrım, yaratma, kültür, medeniyet, ilerleme, tarih, dram, ütopya, materyalizm, baskı ile ahlak özgürlük, adalet gibi evrensel değerler üzerine kafa yoran Aliya İzzetbegović'i bizlere bir düşünür olarak farklı kılan nokta fikirleri, eserleri ve

eylemleri arasında doğrusal bir tutarlılık bulunmasıdır. Bu tutarlılığını gözlemlememizi sağlayan Aliya'nın siyasi ve entelektüel hayatı aynı zamanda onun sorgulayıcı, eleştirel, bütünlükçü, ilkesel ve değerlere dayanan bir kimliğinin apaçık ortada olduğunu gözler önüne sermiştir. Bosna savaşı yıllarında fikirlerini eylemleriyle bütünleştirme imkânı yakalayan Aliya ahlak, özgürlük, adalet üçgeninde Batı medeniyetine karşı tutarlı, dik, cesur kalmayı başarmış ender, Doğulu bir romantiktir. Onun savaş yılları, elbette bu bölümün kapsamı dışındadır; ancak bir entelektüel olarak onu farklı kılan değerler, halkını yok olma tehlikesiyle baş başa bırakan savaş koşulları da göz önünde bulundurularak anlaşılmalı ve bu bakışla değerlendirilmelidir.

Aliya'nın hayatına genel olarak baktığımızda, düşünce dünyasının parametrelerini yazdığı eserlerle belirlemiştir diyebiliriz. Ancak bu değer yüklü parametrelerini kalıcı kılan savaş yılları ve Dayton ile gelen barış yılları olmuştur. Bu yüzden bu eserlerin yazıldığı mekân-zaman koşulları çerçevesinde analiz edilmesi bizlere bir düşünür olarak Aliya'nın kim olduğunu daha iyi tanıtacaktır. Bu anlamda bizlere kadar ulaşan *İslam Deklarasyonu-İslami Yeniden Doğuşun Sorunları, Doğu Batı Arasında İslam, Özgürlüğe Kaçışım: Zindandan Notlar, Tarihe Tanıklığım* adlı eserlerinden yararlanarak Aliya hakkındaki genel bir fikir çemberi oluşturmak istiyoruz.

Tanrı, aşk, varlık, hayat, ölüm, din, siyaset gibi kavramlarla zihnini yoğuran Aliya, sadece Müslüman kimliğinin verdiği kaygıyla İslam dünyası üzerinde çağdaş fikirler üretmekle kalmamış, aynı zamanda evrensel bir kaygıyla modern insanın temel problematikleri üzerine de kafa yormuştur. Onun kaygı dolu bu sürecini eserlerinin tümünde görmek mümkündür. Bilhassa "*Doğu Batı Arasında İslam*" adlı yapıtıyla Aliya, 20.yy. düşünürleri arasında bizlere kalıcı bir felsefi miras bırakmıştır.

60'lı ve 70'li yıllar arasında yazdığı *Doğu Batı Arasında İslam* adlı eser, Batı'nın Descartes'e kadar dayanan düalist bakış açısını ciddi biçimde eleştiren yazılarla doludur. Descartes'teki ruh-beden ikilemini Batı'nın temel problemi olarak değerlendiren Aliya bu ikilemin üzerine daha da gitmiş ve ikilemi sadece modern dönemin kartezyen düşüncesiyle sınırlı tutmamıştır. Eseri yazdığı dönemde Aliya, *Doğu* metaforuyla Doğu bloğunu ve genel ideolojisi olan komünizm ve materyalizmi kast etmiştir. Komünizm ve materyalizmin hâkim olduğu Doğu karşısına Hristiyanlığın ideolojik dengeleri belirlediği Batı'yı almıştır. Dolayısıyla eserinde genel olarak vurgulamak istediği şey materyalizm-idealizm, materyalizm-Hristiyanlık ve materyalizm-ruhçuluk kutuplarının dünyayı böldüğü ve salt bu iki kutupla dünyaya bakılmasının imkânsızlığıdır. Buradan hareketle Aliya insanın ontolojik bulgularına kadar derin bir araştırmaya gitmiştir (Görgün, 2008: 59). 1993 yılında Kral Faysal Ödülü'nü alan bu çalışma, 20. yy.'ın iki siyasi-toplumsal sistemini analiz eden, olumsuz yanlarını bulup eleştiren, dünyanın bu ikilemi oluşturan ideolojilerle sınırlı tutulamayacağını iddia eden ve esasında bunların arasında üçüncü bir konsept olarak İslam'ın yer aldığını eserin her yerinde vurgulayan bir nosyonlar bütününden ibarettir (Latic, 2008: 61).

Her düşünür gibi Aliya da insanı ve ontolojik gerçekliğini sorgulamış, nihayetinde onu olması gereken yerde değerlendirmiştir. İnsan ile ilgili değerlendirmeleri yapmadan önce de insanı siyasal, sosyal her anlamda manipüle eden ideolojileri araştırma yoluna gitmiştir. Burada Aliya bütün dünya görüşlerini üç küme içerisine almıştır; dini, materyalist ve İslami. Bütün ideolojik, felsefi düşünce alt yapılarının bu kümeler etrafında şekillendiğini savunan Aliya dini görüşün esasında ruhu temsil ettiğini, materyalist görüşün ise maddeyi temsil ettiğini ifade etmiştir. İnsanı bu iki etkenin dengede tuttuğu yönündeki anlayışa şiddetle karşı çıkan Aliya, bu iki

etken arasında dengeleyici unsur olarak İslam'ı ele almıştır. İslam'ın beden ve ruhu dengeleyen bir düşünsel zemini olduğunu ifade eden Aliya, bu görüşüne Kur'an'dan temellendirmeler de getirmiş, İslam'ın *vasat/denge* özelliğini buna örnek olarak göstermiştir (İzzetbegoviç, 2012: 11).

Düalizmin insanın duygusal açıdan en derin yanını oluşturduğunu; ancak en yüksek felsefesi olmadığını ifade eden Aliya, esasında bütün kapsamlı felsefi ekollerin monist olduğunu vurgulamıştır. Her düşünsel olayda mutlaka monist bir unsurun olduğunu savunan Aliya materyalizm ve dinin bu denli yoğun ilgi görmesini tam olarak bunların anlaşıl-maması sebebine bağlamaktadır. Bu ikili yapı, insanlık tarihi boyunca varlığını korumakla beraber varlığın yanlış anlamlandırılmasına sebebiyet vermişlerdir. Bunlara yönelik her akli saptamanın saçma olacağını ifade eden düşünür, her ikisinin de kendi içinde mantıklı bir zeminin olduğunu düşünmüş; ancak hayatın/varlığın ise bunlardan çok daha anlamlı ve üstün olduğunu söylemiştir. Bu sayede ne sosyalizm ne de Hristiyanlık hayatı anlamlandırmada yeterli olamamaktadır. Bu ikilemi bünyesinde barındıran tek kuvvet ise İslam'dır. Hristiyanlık ve materyalizmin her ikisinin de hayat için bir ölçü olamadıkları ve insan tabiatına aykırı oldukları gerekçesiyle Aliya, Hristiyanlığın kurumsal yapısını temsil eden kilisenin çalışma, hiyerarşi, mülkiyet, eğitim, kanunlar ve sosyal adalet gibi konulara eğildiğine, materyalizmin kurumsal yapısını temsil eden sosyalizmin ise terbiye, ahlak, sanat, yaratıcılık, adalet, sorumluluk gibi kendi yapısıyla uyuşmayan, tutarsız bir takım konularla ilgilendiğini, bu da varlığın doğasına aykırı bir takım sonuçlarla hayatı idame ettirmeye çalıştığını vurgulamıştır (İzzetbegoviç, 2012: 18). Aliya, eserinin ilgili kısmında şu kelimeleri sarf etmiştir:

“İncelemekte olduğu ve cevaplandırmak istediği problemlere göre bu kitap, şimdiki tarihi durumun en bariz özelliğiyle ilgilenmektedir. Bu özellik, dünyanın birbirine zıt iki

bloka ayrılmış bulunmasıdır. Bu durumun esasında ideolojik çatışma vardır. Fikirlerin çatışması geçmişte herhangi bir devirde olduğundan daha açık bir şekilde yansımakta ve tamamen pratik ve muayyen şekiller almış bulunmaktadır. Manzara günden güne yeni yeni teferruat ve tezahüratla tamamlanmakta; kutuplaşma acı veren, hemen hemen elle tutulur bir açıklıkla hızla devam etmektedir. Bugün fikri, hissi ve siyasi bakımlardan birbirinden tamamen ayrı iki dünya vardır. İnsan dünyasının esas ikiliği ile ilgili tarihi devasa tecrübe gözlerimizin önünde cereyan etmektedir. Böyle olmakla beraber dünyanın bir kısmı bu kutuplaşmadan uzak kalıyor ve bunun büyük bölümünü İslam memleketleri teşkil ediyor..." (İzzetbegoviç, 2012: 23).

Doğu Batı Arasında İslam adlı eseri, Aliya'nın düşünsel anlamda en zengin yapıtıdır denilebilir. Bu nedenle yapının detaylı bir analizi, hem Aliya'yı daha iyi tanıma imkânı verecek hem de hayata yönelik alışlagelmiş açıklamalardan ziyade sıra dışı, farklı bir bakış açısı sunacaktır bizlere. Eserinde dini, İslami ve materyalist adlı üçlü bir sütunu oluşturan Aliya, bu kavramları temsilen sırasıyla ruh, insan ve maddeyi belirlemiştir. Ayrıca metaforlaştırma uğraşını bununla sınırlı tutmaz. Sırasıyla manastır-cami-okul, ahlak-hukuk-kuvvet, aziz-şehit-şövalye, Michelangelo-Darwin, idealler-ihtiyaçlar, terbiye-eğitim, kendine hâkim olma-tabiata hakim olma, İsa-Muhammed-Musa ve Hristiyanlık-İslam-Materyalizm şeklinde semboller de kullanmıştır (İzzetbegoviç, 2012: 26-28).

Oswald Spengler'in *Batı'nın Çöküşü* adlı eserinden yararlanarak zıtlıklar cetvelini oluşturan Aliya İzzetbegoviç, yetmişten fazla kavram ve olay çiftini belirlemiş, bunlar arasındaki zıtlığı İslam'ın kapsayıcılığı ile birleştirmiştir. Özne ve nesne, organizma ve mekanizma, kutsal sır ve problem, etik ve matematik, düşünce ve ihtiyaç, ideal ve menfaat, fikir ve faktör, günah ve zarar, ilham ve zekâ, sezgi ve deneyim, stil ve fonksiyon, kültür ve medeniyet, insan onuru ve sosyal gü-

venlik gibi ilki dini, ikincisi materyalist olan kavramları sıralamıştır. Hatırlanacak olursa, Max Weber'in de buna benzer sosyolojik bulguları vardır. Weber, genel olarak büyük dinleri dünyadan soğutan ve kurtaran dinler, dünya ile uyum içinde olan ve dünyada mülk edinmek isteyen, dünyayı ele geçirmek isteyen ve dünya mutluluk ve vaatlerini birleştiren dinler olarak ikili bir ayrıma tabi tutmuştur. İşte tam da bu noktada Aliya İzzetbegoviç de benzer şekilde üç dünya bakışının temel dinsel tanımlamalarını yapmıştır. Burada Aliya, dini görüşün temsilcisi olarak Hristiyanlığı, materyalist görüşün temsilcisi olarak ise Yahudiliği ele almıştır. Hem bu dünyada hem de fizikötesi dünyada -ahirette- mutluluğu hedef edinen din olarak İslam ise bu karşıtlığı anlamlandıran ve bütünsel kılan bir niteliğe sahiptir. İslam, ne sadece bu dünya mutluluğunu hedef edinmiş, ne de salt ahiret içerikli bir hayat benimsemiştir. Tam olarak bu ikilemin içerisinde anlam bulan bir hayat olarak görülmektedir. Düşünür bu dini anlamlandırmaları karakter bazlı da incelemiş ve üçgeni İsa-Muhammed-Musa şeklinde oluşturmuştur (Neimarlija, 2008: 153).

Aliya'nın bu eserinin Emile Durkheim'ın 1912 yılında yazdığı klasik çalışması *Dini Hayatın İlkel Biçimleri (The Elementary Forms of the Religious Life)* ile benzer nitelikler taşıdığını öne süren Mestrović, bu çalışmada da dünya, Batı ve ilkel toplumlar olarak iki farklı toplum kategorisine indirgenmiş ve bu toplumlar arasındaki ortak yönler aranmıştır. Durkheim'a göre bilim de dahil olmak üzere bütün toplumsal kurumlar dinden türemiştir ve bütün dinler kutsal ve profan (sıradan) şeklinde kümelenmiştir. Bu gruptaki toplumları bir arada tutan şey, üyeler arasındaki ortak duygu ve sosyal bütünleşme algısıdır. Burada bütün dinler bu ortak duyguları farklı şekillerde ifade ederler; empati, duygudaşlık, merhamet, işbirliği vs. Durkheim bu çalışmasında, nihayetinde modernitenin din deneni kaynaktan ayrılmasıyla oluştuğunu

ifade etmektedir. Görünen odur ki iki düşünür de din denen mefhumu, ontolojik bir gerçeklik olarak görmüş, gerektiğinde düşünsel bulguları din üzerinden değerlendirmiş ve en geniş manada da evrensel değerler üzerinden bir kavramsal-laştırma yolunu takip etmiştir (Mestrović, 2008: 138).

Antik Yunan'dan başlayarak Aydınlanma Dönemi'ne kadar Descartes, Bacon, Kant, Hegel, Marks, Nietzsche, Bergson, Sartre, Heidegger ve Camus gibi düşünürlerin fikri altyapılarının ne olduğunu genel anlamıyla kavrayan Aliya, geniş bir okuma kültürü sayesinde Batı'nın çıkmazlarını çok iyi gözlemlemiş, bu eserinde de bu düşünürlere ve onların içinde bulunduğu fikir çatışmalarına çokça atıf yapmıştır (Akın, 2008: 104). Aliya, eserinde önce insana ve onun gerçekliğine dair yapılan tartışmalara değinir. Daha sonra da insan ile ilgili ortaya iki değer koyar ki bunlar özgürlük ve ahlaktır. Aliya'ya göre insanı her şeyden önce değerli kılan, onun özgür olmasıdır. Ancak özgür bir insan değerli olabilir ve hayat içerisinde anlamlı bir yere sahip olabilir. İnsanın sahip olduğu bu özgürlük sabit bir değerdir; zira o reddedilirse ahlak da reddedilmiş olur. Böylece bu iki özellik birbirinden ayrılamaz bir bütün oluşturmaktadır (İzzetbegović, 2012: 168).

Düşünür, özgürlük anlayışından yola çıkarak insanın ahlak boyutunu incelemektedir. Ona göre iki şey (ahlak ve özgürlük) özden gelir ve bunlara asla müdahale edilemez, dokunulamaz, yönlendirilemez. Burada iyilik de kötülük de özden gelmektedir, yani insanın içindedir. Dolayısıyla zor, baskı veya herhangi bir kanuni düzenle bu öz değiştirilemez, ıslah edilemez. Bu dışsal müdahaleler insanın özünü değil; ancak davranışsal yönlerini değiştirebilen müdahalelerdir. Bu gibi yöntemler ahlak ile ilgili bir terbiye hedefindeyse neticede başarısız olacaktır. Burada Aliya ahlak ile ilgili düşüncelerini ortaya koyarken onun ne işlevsel bir niteliğe sahip olduğunu ne de rasyonel bir yanının olduğunu ifade eder. Buna örnek olarak ise, çocuğunu yanan alevlerden kurtar-

mak için kendini feda eden birinin durumunu alır ve sonuç olarak ahlakın böyle bir şey olduğunu ortaya koyar. Aliya, bu noktada ahlakın merkezi bir özelliğini teşkil eden “vazife” ile politikanın merkezi bir özelliğini oluşturan “menfaat” kavramlarına açıklık getirir. Vazife ve menfaat insanın karşıt iki yönünü oluşturan ve hiçbir zaman birbirlerinin alanını ihlal etmeyen iki önemli hareket ettirici duygudur. Burada Aliya, vazifenin asla menfaatçi bir yönünün olmadığını iddia eder ve dolayısıyla menfaatin ahlakla herhangi bir ilgisinin olmadığını ortaya koyar (İzzetbegoviç, 2012: 161).

Ahlakın rasyonel olarak değerlendirilemeyeceğini düşünen Aliya, onun akıldışı bir özelliği olduğunu iddia eder ve buna hem ilimden hem de dinden deliller de sunar. İlimden delil getirirken mesela, *tüp çocuk* ve *ölümün kolaylaştırılması* meselelerinin ilim açısından kabul edilebilir bir şey olduğunu; çünkü ilim tarafından ortaya çıkarıldığını ancak bunların din tarafından kabul edilemezliğini; çünkü ölüm ve hayatın Allah’ın salahiyetinde olduğunu vurgular. Böyle bir davranış hümanizmin ihlali demek olur ki böyle bir durumda insan objeye indirgenmekte ve bu da manipülasyon ve suiistimale yol açmaktadır (İzzetbegoviç, 2012: 171-172).

Ahlakın rasyonelleştirilemeyeceği üzerinde ısrarla duran Aliya, ahlaka uygun bir davranışın ya manasızlık ya da Allah’ın varlığıyla ilişkilendirilebileceğini öne sürer ve gerçeklik payı çok daha yüksek olan ikinci varsayımın doğruluğunu dikkate alır. Ona göre ancak fizikötesi bir dünya ve Allah inancının olması durumunda ahlak da ahlaklı olmak da bir değer olarak kabul edilebilir.

Ahlak ile ilgili değerlendirmelerine Aliya, onun tarafsızlık özelliğiyle değerlendirilmesinin yanlış olduğu kanısıyla devam eder. Buna göre insan ahlaken tarafsız olamaz. Ya gerçekten ya da sahte olarak ahlaklıdır yahut her ikisinin de mevcut konumlarını bir arada korumasıdır. Aliya bilge ve

kahramanlarca ahlakın gerçek yanının seçildiği, siyasiler ve demagoglarca da sahte yanının daha çok itibar gördüğünü söylemektedir. Aliya, politikacıların, bu sahte seçimle yüzyıllarca halk yığınlarını eşitlik, adalet, hümanizm gibi değerlerle kandırdığını ve siyasi tarihin bunun gibi yığınla örneğe tanıklık ettiğini ortaya koymaktadır. İktidar peşinde koşan marjinal grupların demokrasi, özgürlük ve adalet vaatlerine tarihte çokça rastlamak mümkündür. (İzzetbegoviç, 2012: 161-162).

Ahlakın din ile ilişkisine gelince, ahlak din olmadan var olamaz; ancak davranış olarak var olabilir. Tarih, ahlakın din ile sürekli iç içe olduğunun kanıtlarıyla doludur. Din burada nasıl düşünmeli ve inanmalıyız, ahlak ise neye meyletmeli ve nasıl hareket etmeliyiz sorularına cevap aramakla meşguldür. İkisini birbirine sıkıca bağlayan şey, öte dünya olan inançtır. Böylece din ile ahlak arasında hem karşılıklı bağımlılık hem de bağımsızlık olduğu söylenebilir. Bu bağımlılığa Aliya, Kur'an'da geçen *iman edin ve iyi amellerde bulunun* emriyle örnek verir. Ahlak, yasaktan doğmuştur ve yasak ise dinidir. Burada Aliya, Allah'ın on emrinden sekizinin yasaklardan oluştuğunu ve ahlaklı olmanın bu yasaklara uymakla mümkün olabileceğini düşünmektedir. Ahlak denen şey ise, insanı kötü yönde eğilimlere sevk eden hayvani yanına bir yasak koymaktan ibarettir. Bu yasak manasız olmadığı, gibi pragmatist öğeler içeren bir nitelikten de uzaktır (İzzetbegoviç, 2012: 176-181).

Ahlakın tarih içerisinde çok defa yanlış telakki edildiğine örnek olarak Aliya, eserinde çeşitli düşünürlerin pragmatist eğilimlerine yer verir. Ahlakın sadece yararlı şeylerle ölçülebileceği anlayışının ahlakın bağımsızlığını ilga ettiğine delil sunan Aliya, Batı'nın ilk büyük materyalistlerinden Dietrich von Holbach'ın insan davranışını harekete geçiren şeyin menfaat olduğu görüşüne şiddetle karşı çıkmaktadır. Jeremy Bentham'ın da buna benzer açıklamalarına değinen düşünür, ahlakın bu yönüyle ele alınışını menfaate dayanan

bir tür egoizm olarak değerlendirir. Bu görüşlerin insanın ahlak hakkındaki tüm tecrübelerine ters düştüğünü kaydeden Aliya, insan açısından ahlak olarak anlam bulan şeylere örnek olarak züht, bekâret, oruç, başkası adına fedakârlık gibi değerleri vermektedir. Ona göre ahlak, sadece “yararlı” olarak değerlendirilemez; çünkü çoğu zaman ahlaklı davranışların sonucunda yarar elde edilmez. Zaten hakiki ahlak içerisinde neticeler değil niyetler önem kazanır. Yani ahlak, gayret ve çaba üzerine kurulan niyetleri dikkate alıp değerlendirir, netice ise insanın elinde değil, Allah’ın elindedir. Nihayetinde ahlak ve fayda arasında nadiren bir birliktelik olur (İzzetbegoviç, 2012: 182-191).

Özgürlük ve ahlak gibi değerlere değindikten sonra Aliya, eşitlik ile ilgili de bir takım çıkarsamalarda bulunur. İnsan eşitliğini fiziki bir gerçek olarak görmeyip onu manevi bir gerçeklik olarak elen alan Aliya, insanın eşitlik ve kardeşliğini ancak ve ancak Tanrı’nın yaratması durumunda mümkün bulur. İnsanların topluluk, millet, sınıf veya politik bir mekanizmanın üyesi olarak eşitlikten yoksun olduğunu ve bunun da ancak insanların ruhi yanının tanınmasıyla tersine çevrilebileceğini düşünen Aliya dini yaklaşımın terk edilmesi sonucu insanlarda hükmetme ve boyun eğme eğilimlerinin mümkün olabileceğini açıklamıştır. Tarih içerisinde insanları değer olarak tek bir boyutta ele alan yegâne anlayışın dinden geldiğini savunan Aliya, eşitliğin de ancak bu yolla elde edilebileceğini iddia etmiştir (İzzetbegoviç, 2012: 76-78).

İzzetbegoviç, kültür-uygarlık ikilemini de din-materyalizm karşıtlığıyla açıklamaya çalışır. Aliya’ya göre kültür, semadan kaynaklanan ilahi bir nitelik, uygarlık ise zoolojik, tek boyutlu bir yaşamın devamıdır. Kültürün bütünsel boyutunu insanın ya kendisiyle ya da dinle olan münasebetiyle değerlendirirken, uygarlığın bütünsel boyutunu ise zekanın dış dünya üzerindeki tesiri olarak değerlendirmiştir. Kültür, burada insan olma kabiliyeti, uygarlık ise şeyleri daha mükemmel

yapma maharetidir. Yani bu ayrılıkta insan-nesne ikilemine bir örnek mevcuttur. Kültürel ögelere dram, şiir, folklor, mitoloji, felsefe, tiyatro örneklerini veren Aliya'ya göre uygarlık manevi değil, teknik gelişmenin bir ürünüdür. Uygarlık, varlığın manasız, şuur dışı boyutunu temsil ederken, kültür ise varlığın hürriyeti kaygısı ile uğraşır. Dolayısıyla uygarlık ve kültürün her ikisi de bir anlamda yaratmaya mecburdur. Varlığın anlamlandırılması amacıyla kültür, insanın terbiye sayesinde kendine hâkim olma becerisini kazanmasıyla uğraşırken, uygarlık ise insanın hayatını idame ettirmesi için gereken devlet, şehirler, ilim, teknik gibi işlevsel nitelikte unsurlarla uğraşır. Bu iki karşıtlıktan yola çıkarak Aliya, Batı medeniyeti örneğine dayanarak Batı'nın uygarlık düzeyini çok yüksek seviyelere taşıdığını; ancak kültürel olarak Doğu ile daha aynı seviyeye gelemediğini ortaya koymaktadır. Bu noktadan hareketle Batı'nın teknik gelişmelerle ciddi bir ilerleme sağladığı, bu yüzden de Batı toplumunun maddeye bağımlı olduğunu iddia etmiş, örnek olarak da Amerika'da yıllar geçtikçe insan ihtiyaçlarının giderek arttığını vermiştir. Uygarlığın özünde "elde etmek için üretmek, israf etmek için elde etmek" anlayışının hâkim olduğunu vurgulayan Aliya, kültürün ise insan ihtiyaçlarını sınırlamakla ve onun iç hürriyetini sağlamakla meşgul ve yükümlü olduğunu dile getirmektedir. Böylece kültürün dini boyutu gözler önündedir; zira insanın hürriyeti meselesini bir sorumluluk olarak görmektedir. Kültür ve uygarlık tartışmalarından hareketle Aliya eğitim-meditasyon sorununa eğilir. Eserde konu ile ilgili düşünceleri şu şekildedir:

"Uygarlık eğitir, kültür aydınlatır. Biri öğrenmeyi, diğeri meditasyonu, düşünmeyi ister. Tefekkür, meditasyon, insanın kendi kendini ve dünyadaki yerini tanımak üzere sarfettiği iç çaba; öğrenmek, tahsil etmek ise, gerçekler ve gerçekler arasındaki münasebetler hakkında bilgi toplamaktan ibaret apayrı bir faaliyettir. Meditasyon hikmete, uysallığa, huzura, bir nevi Yunani "katharsis"e götürür.

Sırlara dönüklük, herhangi bir dini, ahlaki veya sanatla ilgili gerçeği idrak etmek maksadıyla kendi içine dalmak demektir, bu...Buna karşı öğrenme, tabiate dönüklük demektir. Gayesi varoluşun şartlarını öğrenmek ve değiştirmektir. İlim; müşahede, tahlil, teşrih, tecrübe, tetkik, tatbik eder; tefekkürün manası ise sırf marifettir..." (İzzetbegoviç, 2012: 88).

Buda, Sokrates, Seneka, Gazali, Rumi, Fırdevsi, Shakespeare, Dostoyevski ve Hugo gibi düşünürlerin tefekkür yönündeki çabaları, bilimle uğraşan birçok araştırmacının çalışmalarından geri kalmamış, düşünürler bu çabaların sonucu ortaya koydukları eserlerde varlık ile ilgili ciddi felsefi düşüncelere dalmışlardır. Bu da bizlere meditasyonun bilim kadar anlamlı ve gerekli olduğunu göstermektedir. Eğitim ve meditasyon arasındaki bu mücadele, esasında insan ile dünya veya ruh ile zihin unsurlarının mücadeleleriyle aynı niteliktedir. Ancak meditasyon, içeriği itibarıyla zekânın bir fonksiyonu değildir. Meditasyon yoluyla bir takım bulgulara varmaya çalışan kişinin durumu bir şair, sanatçı ve filozofun durumuyla benzerlik gösterir. Yani meditasyon, esasında hakikatin peşindedir, bu uğraşın adıdır (İzzetbegoviç, 2012: 90).

Aliya, köy-şehir ikilemini yine benzer bir yöntemle din üzerinden açıklamaya çalışır. Şairlerin büyük şehirlerin "cehenneminden", Marksistlerin ise "köyde yaşamak deliliğinden" sıkça bahsettiğini ifade ederken düşünür, şehir medeniyetine yönelik kamplaşmanın sanat, din ve kültürden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Ona göre, şehirle beraber dindarlık oranı da azalmaktadır. Şehir ve dindarlık durumu ters bir istikamette seyir etmektedir. Şehrin büyümesiyle göğün küçüldüğünü kaydeden Aliya, doğayı anlamlı kılan çiçek, aydınlık gibi doğal değerlerin yerini şehirleşmeyle beraber duman, beton ve tekniğe bıraktığını, dolayısıyla insanın maneviyatını olumsuz etkilediğini gözlemlemiştir. Köyde yaşayan insan, doğayı doğrudan gözlemleme fırsatı yakalar, çoğu

kez de doğanın gidişatına ahenkli bir biçimde katılmaktadır. Köyde doğayla iç içe gerçekleştirilen kültürel-sosyal aktivitelere bizzat katılan insan bu şekilde üretkenliğini de arttırmının yollarına ulaşır. Oysa şehir insanı için bu imkân mevcut değildir. O, doğal ve orijinal olan her şeyden uzak kalmaktadır. Kışla gibi evlerde yaşayan şehir insanı, fabrika gibi makineleşmenin üst düzeyde olduğu ortamlarda çalışır, günlük hayatta sürekli kitle iletişim araçlarının kendini pasifize ettiği bilgilerle meşgul olur. Şehir insanının çok nadir olarak katıldığı sanatsal faaliyetlere köy insanı hemen her gün doğal ve direkt olarak katılabilmektedir. Şehirliler en çok boks ve futbol maçlarında bir araya gelirken, köylüler capcanlı bir manzarayla ilgilenmektedir. (İzzetbegoviç, 2012: 99-100).

Eserde Aliya genel bir problem olarak Batı'nın açmazlarını da incelemeyi ihmal etmemiştir. Teknik ilerleme sayesinde Batı'nın yıllarca muazzam gelişmeler kaydettiğini teyit eden Aliya, bütün bu gelişmeler sonucu Batı medeniyetinin insan için tek geçerli ve doğru bir yaşantı tarzı oluşturmadığını da söylemekten çekinmemiştir. Teknolojik anlamda devleşen Batı ülkelerinin çoğu Doğu ülkelerine göre sınıf atlamıştır; ancak Batı halâ insanı ve onun bir arada yaşama hedefini tehdit eden birçok sorunla yüz yüzedir. Aliya süper güç olarak görülen ABD'yi örnek olarak gösteriyor ve sayısal verileri inceleyerek ülkede senede yaklaşık 5 milyon ağır suç işlendiğini saptıyor. Ülkede cinayet olayları yıllar içerisinde artış göstermiş, buna yakın rakamlara Federal Almanya'da da rastlamıştır. Birçok Batı ülkesiyle ilgili yoğun bir araştırmaya giden yazar bu ülkelerde cinayet, alkol, uyuşturucu, kumar, hırsızlık, psikolojik vakalarda artış, intihar, pornografi, boşanma gibi olayların artış gösterdiğini ve bunların ülke güvenliğini ciddi anlamda tehdit ettiğini ifade etmiştir. Özellikle aile ile ilgili eserinin ileriki kısımlarında Batı'nın dehşet verici problemler yaşadığına dikkat çekmiştir. Tüm bu sonuçlardan yola çıkarak Aliya, materyalizmin tersine teknik ilerlemenin insan ta-

biatına aykırı olduğunu, insanın huzur ve mutluluğunu sağlamada yeterli bir etki yaratmadığını açıklamıştır. Sorunları tespit ettikten sonra öylece bırakmayıp çözüm de sunmaktan geri kalmayan Aliya'ya göre gerekli olan şey, uygarlığın içerisinde değil tamamen dışından gelmeli, kültür odaklı bir dini-ahlaki terbiye ile yola çıkılmalıdır (İzzetbegoviç, 2012: 105-115).

Aliya, bir düşünür olarak Batı'nın bu açmazlarını salt muhalefet odaklı bir karşı duruş ile ortaya atmamış, çözüme dair görüşlerini de bir Batılı olarak bir bir ortaya koymuştur. Bosna-Hersek gibi Batı'nın siyasi tarihinde önemli olaylara sahne olmuş bir ülkede bu eseri yazmış, yine bu yazdıklarının bir kısmını da siyaset felsefesi bağlamında Bosna Savaşı sürecince yaşamıştır. Dolayısıyla Aliya Batı'ya dışarıdan bakmak gibi sınırlı bir bakış açısından ziyade, Batı'nın kimlik oluşturma süreçlerini iyi bilen bir kişiliktir. Bosna Savaşı sürecinde de Batı'nın ideolojik değerleriyle yüz yüze kalmış ve bunların hayat ile örtüşmediğini söylemekten hiç çekinmemiştir. Savaş sürecinde sürekli Batı'nın Bosna'da kimliksel bir kriz yaşadığını, özgürlük, demokrasi gibi değerleri Boşnaklara karşı bir koz olarak kullandığını, Müslümanların saldırgan olarak görüldüğünü oysa saldırganların esasında Sırplar olduğunu, hatta bu saldırıları bir soykırım şeklinde yürüttüklerini her konuşmasında dile getirmiştir.

“Eğer uluslararası topluluk, temelleri olarak ilan edilen ilkeleri savunmaya hazır değilse, eğer uluslararası ilişkilerde kaba kuvvet kanununu kabul etmeye, gözlerini emsalsiz insan hakları ve uluslararası hukuk ihlallerine kapatmaya ve saldırganlığı ve soykırımı ödüllendirmeye hazırsa, bu, açıkça halkımıza ve dünya halklarına söylesin. Zorun ilk ve son karar olacağı yeni bir davranış kodu olarak ilan edilsin; BM kuruluşu ile uluslararası düzenin acıyla ve sabırla oluşturduğu kuralların artık geçerli olmadığı bildirilsin” (İzzetbegoviç, 2003: 201).

İslami kimlikleriyle sürekli baskı altında tutulan Boşnak halkını kendi öz kimlikleriyle barıştıran Aliya, Sırpların da Avrupa kökenli ideolojilerini sert bir biçimde eleştirmiştir. Aliya, Müslümanların Batı tarafından “radikal” olarak, olumsuz bir anlamda itham edilmesine de bir anlam verememiş, durumun tam tersi olduğunu göstermek için tarihten örnekler de sunmuştur. Komünizm ve faşizmin her ikisinin de Batı kökenli olduğu, bu totaliter sistemlerin sözde felsefi alt yapılarının bir ürünü olduğunu gözler önüne sermiş, yine Mostar’ı yıkan, Boşnaklara soykırım uygulayan, Srebrenitsa katliamını yapan, genel olarak ideolojik temelli saldırılarını hegemonya haline getirmek isteyen tarafın özelde Sırplar, Sırpların ise genelde Batı’yı temsil eden taraf olduğunu açıklamıştır. Buna kanıt olarak da savaş sürecinde Boşnakların silah ambargosunun BM tarafından konulduğunu, Sırpların Fransa, İngiltere, Rusya gibi ülkelerce desteklendiğini, ABD ve AB ülkelerinin genel olarak saldırıyı durdurmada pasif kalmaktan ziyade Sırplar yönünde aktif bir eğilim gösterdiklerini, yine BM tarafından oluşturulan güvenli bölgelerin soykırıma bir nevi destek olduğunu siyasi bir çıkarım olarak ortaya koymuştur.

“...Bosna’daki bu savaş sırasında, yüzlerce kilise ve cami yıkıldı. Bunlardan bir teki bile Boşnaklar tarafından yıkılmadı, hepsi “Avrupalılar” tarafından yıkıldı. Türk yetkililer dünyanın en yumuşak yöneticileri değillerdi, ama tüm Hristiyan halklar ve onların Ortaçağdan kalma en önemli anıtlarının hepsi 500 yıllık Türk yönetimi boyunca ayakta kalabildi. Bu bir gerçek. Belgrad’dan fazla uzak olmayan Fruska Gora tepelerinin meşhur manastırları Türk yönetiminin 300 yılı boyunca ayakta kaldı ama, üç yıllık “Avrupalı” yönetimine dayanamadı. İkinci Dünya Savaşı sırasında yakılıp yıkıldılar. Faşizm ve komünizm Asya’nın değil, Avrupa’nın ürünleridir. Ve şimdi bile Avrupa, Balkanlar’da faşizmin ortaya çıkışına karşı fazla bir hassasiyet göstermemiştir. Avrupa’ya değer veriyor ve takdir ediyorum ama kanımca, kendisini olduğundan çok daha büyük görüyor”(İzzetbegović, 2003: 144).

Batı'nın Orta Çağ karanlığını iyice çözümleyen Aliya, halâ bu karanlığın hüküm sürmeye çalışmasına karşı yine Batı'nın kendi silahlarıyla cevap vermiştir. Aliya, demokrasi kavramının Batılılarca defalarca suistimal edildiğini bile bile Batı'ya ve tüm dünyaya gerçek bir demokrasi savaşı vermiştir. Savaşın her anında adalet, ahlak, özgürlük, eşitlik gibi insani değerlerle Sırları yenilgiye uğrattıklarını düşünen Aliya, esasında savaşı iki tarafın da kaybettiğini; ancak ahlaki açıdan kazananların kendileri olduğunu dile getirmeyi de bir gerçeklik olarak göz ardı etmemiştir.

“Bizler ahlaki olarak kazananlarız. Askeri galip ise yok. Herkes hem kaybetti ve hem de kazandı” (İzzetbegoviç, 2003: 253).

Hapis hayatı, savaş yılları ve siyasi hayatının da gösterdiği gibi Aliya İzzetbegoviç, bizler açısından ne sıradan bir lider ne sıradan bir siyaset adamı ne de sıradan bir komutandır. Aliya hem devlet başkanlığı görevini yürütmüş hem ordu komutanı olmuş hem siyasi parti liderliği yapmış, hem de bir düşünür olarak entelektüel birikimini sıra dışı bir biçimde bizlere sunmuştur. Ama onu 20. yy. düşünürleri arasında kalıcı yapan şey, yazdıklarıyla, düşüncelerini ve eylemlerini bir arada Bosna Savaşı'nda adım adım tecrübe etmesi olmuştur. Aliya eserlerinde ahlak, özgürlük, adalet gibi değerleri kuru bir bilgi olarak sunmamış, savaş günlerinde bunu siyaseten tutarlı bir şekilde bizlere sunmuştur. Günümüz uluslararası siyaseti için de alternatif bir “üçüncü yol” sunmuş, bunu da bilhassa bütün uluslararası toplum için tek geçerli yol olarak göstermiştir. Sahip olduğu bütün değerlerini en nihayetinde İslam'dan alan ve her konuşmasında da bunu açıkça ifade eden Aliya İzzetbegoviç, uluslararası topluma bir anlamda İslami bir siyaset modelinin parametrelerini vermiştir. Dünyanın iki kutuplu yapıdan siyaseten kurtulduğunu; ancak felsefi açıdan dinî-materyalist halen iki bloklu bir ideolojik yapının hâkim olduğunu varsayarsak, Aliya'nın bizlere

sunduğu bu üçüncü yol konsepti siyasi, sosyal, tarihi her yanıyla incelenmeye değerdir.

2.2. Realizm-İdealizm Tartışmasında Aliya'nın Konumu

Uluslararası ilişkiler disiplinine teorik perspektiften yaklaşacağımız bu bölümde öncelikle günümüzde halâ geçerliliğini koruyan ve dış politikada izlerine sıkça rastlanan klasik realizm ve idealizme dair bir kimlik açılımına gidilecektir. Uluslararası toplumun yıllardır tecrübe ettiği bu iki dış politik teori incelendikten sonra da Aliya İzzetbegoviç'in bir entelektüel ve siyaset adamı olarak bu iki teoriye yaklaşımını ele alacak, onun özgün olarak ortaya koyduğu alternatif teorileri de incelemeye çalışacağız. *Doğu Batı Arasında İslam* adlı eserinde tekâmül-yaratma, din-materyalizm ve dram-ütopya ikilemleriyle uluslararası ilişkilerdeki teorik tartışmalara yeni bir alternatif sunan Aliya İzzetbegoviç, siyasi hayatında da teorik altyapısını oluşturduğu bu alternatif modeli gerçek hayata taşımayı bir anlamda başarabilen nadir liderlerdendir. Aliya'nın uluslararası ilişkiler dünyasına teorik bakışını değerlendirmeye geçmeden önce, konuyu daha anlaşılır kılmak amacıyla uluslararası ilişkiler disiplinini yıllarca meşgul eden realizm ve idealizm tartışmalarına değineceğiz. Bu iki teorik boyutu analiz ettikten sonra da Aliya'nın bu teorik bakışların neresinde durduğuna yer vermeye çalışacağız.

Uluslararası ilişkiler disiplininde *kurucu tartışma* olarak da geçen idealizm-realizm tartışmasının yoğun olarak yaşandığı yıllar 1. Dünya Savaşı sonrası yıllardır. Genel olarak uluslararası ilişkiler disiplininin kurulmasına kaynaklık eden bu savaş, insanlığın o ana kadar gördüğü en yıkıcı, uluslararası dengeleri yerinden oynatan bir savaş olarak tarihe geçmiştir (Çalış ve Özlük, 2007: 225).

Esasında uluslararası barış ve güvenliği tesis amacını güden idealist temelli bir takım adımlara savaş öncesinde de

rastlanmaktadır. Özellikle savaş hukuku, anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözümü ve silahsızlanma ile ilgili girişimler savaş öncesi yıllarda “La Haye Barış Konferansları” çerçevesinde başlatılmıştır. Ancak teorik tartışmanın motivasyon kaynağı, savaş yıllarının galip ve mağlup bütün devletleri ciddi anlamda yıpratması olmuştur. Savaş öncesi klasik güç dengesi sisteminin uluslararası barış ve güvenliği koruyamadığı açıkça gözlemlenmiştir. İdealizme yönelik teorik temellendirmeler işte böyle bir konjonktürde yapılmaya başlanmıştır (Sönmezoğlu vd, 2013: 46).

Politik idealizmi temsil eden ABD başkanı Woodrow Wilson, savaşın açtığı yaraları sarmak ve bir daha böyle bir felaketle yüz yüze kalmamak adına, uluslararası ortamda barışı sağlayabilecek bir uluslararası fraksiyonun oluşturulmasına öncülük etmiştir. Reform amaçlı bu girişim esasında Kantiyen ve Grotiyen anlamda bir liberalizme dayanmaktaydı. Totaliter rejimler yerine gücünü halkın iradesinden alan demokrasiler tercih edilmiş, uluslararası politikaya açık demokrasi kavramı girmiş ve Milletler Cemiyeti şeklinde uluslararası bir fraksiyonun kurulması hedefine ulaşılmıştır (Eralp, 1996: 62).

Liberalizmin akıl ve ilerleme gibi ölçütlerinden etkilenen ve realistlerce kavramsallaştırılan idealizm, klasik liberal bakışın insan algısından çokça etkilenmiştir. İdealistlere göre insan doğası itibarıyla realistlerin iddia ettiği gibi kötü değildir ve devletler de tıpkı insanlar gibi uluslararası politikanın temel motivatörünün güç olmadığı bir sistemde barış içerisinde bir arada yaşayabilme kapasitesine sahiptirler. Savaşların sebebini insan/devlet olarak görmeyen idealistler, bunu uluslararası politikanın güç algısına dayandırmıştır. Burada çözüm, ulusların hukuk ve güvenliği sağlayan uluslararası kurumlar çatısı altında yaşama şansını seçmesidir. Güç ve egemenlik odaklı uluslararası ilişkiler sisteminin siyasi, ekonomik, sosyal istikrarsızlıklara yol açtığından yola çıkarak idealistler,

uluslararası toplum için böyle bir mekanizmayı çözüm olarak sunmuşlardır. Ayrıca pratik sahada da bunu tesis etmeye yönelik *kolektif güvenlik* çerçevesinde ve Wilson öncülüğünde bir uluslararası mekanizma oluşturmuşlardır (Bozdağlıoğlu, 2007: 136-137).

İnsanı doğası gereği iyi olarak ele alan ve bir bakıma ütö-pist olarak görülen idealistler, insanın doğuştan günahkâr olduğu görüşüne karşı çıkışlarıyla realistlerden ayrılmaktadırlar. İdealistlere göre insanın kötü yöndeki eğilimleri, çevresel koşulların insan üzerindeki pragmatist tahakkümünden ileri gelmektedir. Oysa insan, çatışmadan çok işbirliği ve karşılıklı yardımlaşmaya meyyâldir. Dolayısıyla insanın sürekli bir savaş/doğa ortamında olduğunu kabullenmezler. Savaş, esasında tarihin gösterdiği şekliyle devletlerin devinimsel güç maksimizasyonunun yol açtığı bir gerçekliktir ve bu tabi ki kaçınılmaz değildir. Devletlerin işbirliğine yönelik atacakları bir adım, savaşları engelleyebilir. Gizli diplomasinin engellenmesi de savaşların önüne bir engel olarak çıkarılabilmektedir. Ulusal kaygılarla sınırlı ve ikili anlaşmalar yerine çok taraflı, kolektif işbirliğine dayalı anlaşmaların tesis edilmesi, barış ortamını kalıcı hale dönüştürecek bir etki yaratabilecektir (Çalış ve Özlük, 2007; 230).

Wilson idealizminin ilkelerinden olan self-determinasyon üzerine de değerlendirme yapan idealistler, bu ilkenin çatışma ortamından barış ortamına geçmede yeterli olmasa da gerekli bir etken olduğunu savunurlar; çünkü onlara göre bu ilkenin hayata geçirilmesi demokratik bir yapının gelişmesinde önemli bir etki yaratacaktır. Buradan demokrasi ile ilgili görüş belirten idealistler, iktidarı sınırlama ve denetleme imkânına sahip olmayan anti-demokratik rejimlerin savaşa daha eğilimli olduğunu ifade ederler. Ayrıca ticaret ve ahlak gibi konuları da önemseyen idealizm, mesela ahlakı insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen bir evrensel değer olarak ele alır ve bunun insanla sınırlı olmadığını, insanın dahil olabil-

diği her yapılanmada geçerliliğini koruduğunu savunmaktadır. Buna ek olarak uluslararası hukuk, uluslararası örgütler, silahsızlanma gibi alanlarda da araştırmalar yapan idealistler, siyasi ve sosyo-ekonomik açıdan daha istikrarlı bir dünyanın nasıl kurulabileceğine dair sınırlı da olsa bir analiz süreci içersine girmişlerdir (Çalış ve Özlük, 2007: 232-233).

İki dünya savaşı arası dönemde siyasi hayatta pratik uygulanma imkânı bulan idealist teori, kâğıt üzerinde önemini korurken, özellikle Almanya ve İtalya'nın revizyonist politikaları ve ABD'nin Milletler Cemiyeti'ne üyelikte önceleri çekimser davranması sonucu Wilson siyasi kişiliğinde savunduğu ilkeleri hayata taşımayı başaramamıştır. Uluslararası barışı tesis etmeyi ve onu korumayı hedef edinen teori, II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle meşruiyet krizine girmiştir. Liberal demokrasilerin halâ kuşkuyla karşılandığı, faşizm ve komünizmin halâ iddialarını korumaya çalıştığı bir uluslararası konjonktürde idealizm tekrar güç dengesinin hüküm sürdüğu koşullarla karşılaşmıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı disiplinin sonu olarak kabul edilmektedir.

İdealizm ile ilgili kısa bir kavramsal çerçeve sunduktan sonra bizim için önemli olan şey, teoriye felsefi altyapıyı sunan Kant ve Rousseau gibi düşünürlerin ütöpic, felsefi birikimlerinden yola çıkarak Aliya İzzetbegović'in entelektüel dünyasını aydınlatmaktır. Dolayısıyla idealizme değinmemizdeki amaç; Kant ve Rousseau'yu, buradan hareketle de Aliya'yı ve düalizmini anlamaya çalışmaktır.

Jean Jacques Rousseau (1712-1778), Aydınlanma Dönemi filozofu ve Fransız Devrimi'nin öncülerinden olan liberalist düşünür, *Toplumsal Sözleşme* adlı eserinde demokratik bir siyasi yapılanmanın ilkelerini kurgulamıştır. Rousseau'ya göre devlet, doğuştan bir takım haklara sahip yurttaşların bu haklarını toplumsal sözleşmeye dayalı bir mekanizmaya devretmesi sonucu oluşan yapılanmadır. Ona göre her insan

özgür olarak doğar; ancak özgür olarak doğan her insan aynı zamanda her yerde zincire vurulmuştur (Rousseau, 2008: 7).

Rousseau, eserinde toplumsal sözleşme ile ilgili şu ifadelerle yer vermektedir:

“Varsayalım ki insanlar, doğal durumda yaşarlarken, korunmalarına zarar veren engellerin bireylerin direnişi sonucu, her bir kimsenin o doğal durumda ayakta kalabilmek için başvuracağı güçlere baskın çıktıkları o noktaya vardılar. Böyle olduğunda, o ilkel durum artık sona erer ve insanlar yaşam biçimlerini değiştirmezlerse ortadan kalkarlardı.

İnsanlar da, yeni güçler yaratamayacakları, sadece mevcut güçlerini birleştirip yönetebileceklerine göre, kendilerini korumak adına yapabilecekleri tek şey, direnişi kırabilecek bir güçler toplamına varmak ve bu güçleri bir tek harekete geçiriciyle devreye sokup uyumla çalıştırmaktır “ (Rousseau, 2008: 17).

Hükümeti, *“uyruklar ile egemen varlık arasında haberleşme sağlamak için kurulmuş, yasaları uygulamak ve hem yurttaş özgürlüğünü hem de siyasal özgürlüğü korumakla görevli aracı bir gövde”* (Rousseau, 2008: 58) şeklinde değerlendiren Rousseau, devletin toplumsal örgütlenmenin temeli olan aileyi örnek alması gerektiğini savunur; çünkü ailede ne eşitsizlik ne de kölelik vardır. Özgür iradeleriyle insanların eşit temsil edildiği ve karşılıklı olarak anlaştığı bir devlet kurma hakları vardır; zira egemenlik sadece halkındır. Rousseau’da demokratik bir mekanizma içerisinde kararlar, demokrasinin öngördüğü gibi oylama yoluyla alınmalıdır. Burada oy veren yurttaş, bencil çıkarları için değil, ortak fayda için oy verir. Halk ise, tercihini iyi yönde kullanarak genel iradenin tesisi için olumlu bir rol oynar. Bu da demokrasinin gelişmesi için gerekli bir uygulamadır (Arı, 2008: 347).

Rousseau’nun eserleri genel olarak incelendiğinde, onun siyasal gerçekçiliğe de yakın olduğunu ileri sürenler olmuş-

tur. Mesela Stanley Hoffmann onu bir anarşi kuramcısı olarak değerlendirmiş (Hoffmann, 1991: 56-57), Kenneth Waltz ise onun anarşiyi yapısal nedenlere dayandıran bir siyaset kuramcısı olduğunu açıklamıştır. Waltz, özellikle Rousseau'nun *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliklerin Kaynağı* adlı eserini analiz ederken eserin içeriğinde devletler arasındaki güvenlik ikilemini gözlemlemiştir. Dolayısıyla bu güvenlik ikilemini Waltz, devletler arasındaki sistemik anarşi mantığına dayandırır (Yalvaç, 2008: 21).

Açıklamalar dikkate alınırsa Rousseau'nun aynı anda hem siyasi realizme hem Grotiyen rasyonalizme hem de Kantiyen kozmopolitanizme yakın olduğu söylenebilir. Devletler arasındaki sistemik anarşi durumunun mevcut yapı ile çözülemeyeceğini düşünmesi açısından realist, devletler arasındaki ilişkileri insanın ahlaki yanıyla değerlendirmesi ve konfederasyon ile ilgili olumlu görüşler sergilemesi yanıyla da idealistlere, yani Kant ve Grotius'a yakın olduğu söylenebilir (Yalvaç, 2008: 23).

İdeolojik bakımdan Rousseau ile ciddi benzerlikler taşıyan **Immanuel Kant (1724-1804)** da Rousseau gibi uluslararası barış için toplumsal değişmeyi gerekli bulmuştur. *Sonsuz Barış* adlı yapıtında siyasi, sosyal felsefesini ortaya koyan Kant, devletler arasında barışı tesis edecek federatif bir yapının kurulmasını önermiştir. Kant'a göre devletler arası ilişkileri düzenleyecek normların şu özelliklere sahip olması gerekmektedir:

- Devletler arasında dünya barışını hâkim kılma amaçlı tüm anlaşmalar açık, şeffaf olmalı
- Devletler birbirlerine karşı hükmetme eğilimlerini sınırlamak adına özgür ve bağımsız kalmanın yollarını araştırmalı
- Sürekli ordular kaldırılmalı
- Devletler, bir dış politika aracı olarak ödünç para kullanmamalı

- Devletler, anayasalarını uygulama aşamalarında kendilerinden gelecek engellemelerin kaldırılması noktasında konsensüs sağlamalı
- Savaşan devletler arasında barışa gidilmesini engelleyecek bir takım savaş yöntemleri ve araçların kullanımı yasaklanmalı (Sahakian, 1997: 165).

Uluslararası ilişkilerde, uluslararası politikayı sadece egemen devletler arasındaki ilişki olarak tanımlayan klasik görüşlere karşı çıkan Kant, modern uluslararası ilişkiler dünyasının felsefi temellerini oluşturmuştur. Cumhuriyet rejimlerinin uluslararası barış için vazgeçilmez olduğunu savunan Kant, siyasi hayatın sadece insanların güvenliğini, çıkarlarını korumanın bir aracı olarak görülmesine ek olarak onun insanların ahlaki hayatlarını mükemmelleştirmenin bir yolu da olduğunu savunmuştur. Uluslararası barış kuramını üç boyutlu olarak gören Kant, öncelikle insanların siyasal ve toplumsal yaşamlarını evrensel adalet ve ebedi barışın sağlanması için düzenlemesi gerektiğini savunur. Rousseau'nun genel irade görüşleriyle benzerlik gösteren Kant'ın bu benzerliği savaşlar konusunda görülmektedir. Kant, savaşları tıpkı Rousseau gibi, insanın ahlaki gelişiminin önünde bir engel olarak görür. Her iki düşünür de egemen devletler arasındaki yaşam deneyiminin, ahlaki bir bölünme ve siyasal bir yabancılaşmaya yol açtığını iddia etmişlerdir (Yalvaç, 2008: 57-59).

Kant idealizminin barış kuramının ikinci unsuru, serbest ticaretin uluslararası barışa katkı sunduğuna dair görüşüdür. Tıpkı insanlar arasındaki toplumsal ilişkilerin refah ve barışı sağlaması gibi, devletler arasındaki ticari ilişkiler de uluslararası barışı sağlamaktadır. Son olarak kuramına üçüncü unsur olarak Kant, demokratik rejimlerde savaşların görülmeyeceğini ekler. Ayrıca uluslararası barışın gerçekleştirilmesinde yasal ilişkiler ve cumhuriyetçi anayasaları iki ön koşul olarak

demokratik sistemlere entegre eden düşünür, son olarak ebedi barışın tahakkuk etmesini doğanın garantörlüğüne bırakmaktadır. Doğayı bu anlamda bir sanatçı olarak ele alan Kant, insanın, yükümlülüğünü yerine getirmese de doğa tarafından zorunlu biçimde yönlendirildiğine ve ahlaki kılındığına inanmaktadır (Yalvaç, 2008: 60-63).

Burada her iki düşünür için de uluslararası ilişkiler kuramları açısından idealizmin etkilerinin çokça görüldüğünü söylemek mümkündür. Özellikle II. Dünya Savaşı ile beraber realist paradigmanın gölgesinde kalan idealizm, Soğuk Savaş ortamının belirsizliği, iki kutuplu sistemden çok kutupluluğa geçiş, küreselleşmenin bir kavram olarak uluslararası ilişkiler dünyasındaki yerini alması gibi dönüşümlerle halâ uluslararası politikada varlık iddiasını korumaktadır. Ek olarak uluslararası politikada bir değer olarak ahlakın ölçüt alınması, marjinal düzeyde de kalsa, idealizmin geçerliliğini korumasında etkili olmuştur.

İdealist teorinin düşünürler bazında genel olarak değerlendirilmesinden sonra şimdi de uluslararası ilişkiler kuramlarından realizmi incelemeye çalışacağız.

I. Dünya Savaşı sonrası idealist havanın, Almanya, İtalya ve Japonya'nın genişlemeci eğilimleri sonucu tekrar kaos ortamına geri dönmesiyle beraber II. Dünya Savaşı sonrası ağırlığını koyan teori realizm olmuştur. Savaş sonrasında günümüze kadar halâ geçerliliğini koruyan realizm, idealistlerin olan ile değil de olması gereken ile ilgilenmesi sonucu çözüm sunmada yetersiz kaldığını ve dünya savaşına engel olamadığını ileri sürmüştür. Realizmin idealistlere bu denli karşıt duruşu, esasında onun tarihsel koşullarda gerçek doğasının ne olduğunun ortaya çıkarılmasıyla anlaşılabilir.

Uluslararası ilişkiler disiplininde çağdaş realizmin kaynağı 1930'lu yıllarda idealizme tepki olarak araştırmalarını yapan **Eward Hallet Carr**'a dayandırılrsa da genel olarak re-

alist paradigmanın temeli çok uzun bir tarihsel sürece yayılmaktadır. Daha yaklaşık 2000 yıl önce Çinli siyaset düşünürü **Sun Tzu**, yöneticilere savaş durumuyla karşı karşıya kaldıklarında onların nasıl ayakta kalabileceklerine dair bir yöntem sunmuştur. Tzu, savaş ortamında devlet yöneticilerinin hayatta kalmak ve çıkarlarını yaşatmak adına gücü bir araç olarak kullanabileceklerini önermiştir (Bozdağlıoğlu, 2007: 139). Yine aynı dönemlerde yaşayan **Thucydides (M.Ö. 471-400)**, Yunan şehir devletleri ile Atina arasında çıkan ve yirmi beş yıl süren *Peloponezya Savaşları'nı* anlattığı çalışmasında savaşın nedenlerini ve karar vericilerin politik davranışlarını incelemiş, bu anlamda klasik realist teorinin ilk mensubu sayılmıştır. Tarihsel önemi yüksek olan eserinde Thucydides, taraflar arasındaki savaşın nedenini kuşku ve güvenlik kaygısına bağlamış, genel olarak da silahlanma rekabeti, güç dengesi, ittifak, savaş stratejisi gibi kavramlara değinerek realist paradigmaya temel teşkil edecek bir takım açıklamalarda bulunmuştur. Çalışmada ahlak ve hukuk temelli moral değerler zorunluluk ve gereklilik gibi rasyonalist kavramlar lehine göz ardı edilmiştir. Dolayısıyla çalışmada karar vericilerin temel dayanağı olarak devletin çıkarları gösterilmiştir (Arı, 2008: 172-173).

Realist paradigmanın genel ilkelerine bir göz atmak gerekirse:

- İnsanoğlu doğası gereği kötü ve günahkârdır;
- İnsanoğlu güce ve egemenliğe karşı dayanılmaz bir arzuya sahiptir;
- Bu şartlar içerisinde uluslararası politika bir güç mücadelesinden ibarettir;
- Bu mücadelenin başat aktörleri devletlerdir;
- Bu devletlerin temel gayreti güçlü olmaktır;
- Güç, ulusal çıkar olarak değerlendirilmektedir;

- Uluslararası politikada devletler ne birbirlerine ne de diğ er herhangi uluslararası  rg utlere güvenmektedirler;
- Özellikle askeri gücün arttırılması, ulusal çıkarın temel görevidir;
- Devletlerin aralarında ittifak oluşturarak kurdukları gücü dengesi sistemi, uluslararası barış ve istikrar için önemlidir (Sönmezoğlu vd., 2013: 49).

Realizmi anlamada genel bir  er eve sunduktan sonra şimdi de realist paradigmanın mihenk taşlarından olan Makyavel, Hobbess ve Fouche üzerinde durmamız gerekecektir.

Uluslararası ilişkiler dünyasında realist teorisyenlerin ilklerinden biri olan **Makyavel (1469-1527)**, İtalya'da, Floransa Cumhuriyeti'nde bürokrat ve diplomat olarak görev yapmış ve bu tarihlerde Floransa yöneticisi Lorenzo Di Meccini'ye atfen yazdığı *Prens* adlı yapıtıyla uluslararası politikayı yüzyıllarca etkilemiştir. Yapıtın içeriğinde genel olarak gücü, gücü dengesi, ittifak, çatışma gibi kavramlarla dönemin siyasi mekanizmaları olan kent devletleri üzerine bir değerlendirmeye gitmiştir. Genel olarak uluslararası ilişkilerde moral ilkeleri göz ardı eden, hatta bunları çok gereksiz gören Makyavel, hükümdarın devleti ayakta tutabilmek için yapabileceği her şeyi meşru olarak değerlendirmiştir. Devlet adamlarına genel bir yönetim metodu sunan Makyavel  nl  olan *amaçlar, araçları meşru kılar* felsefesiyle hareket etmiş, gücün kazanılmasını ve arttırılmasını bir amaç olarak değerlendirmiş, moral ilkelerin uluslararası politikadan soyutlanması gerektiğini ileri s rm ştir. Devletin güvenliği ona göre esastır ve prens bunu her ne şekilde olursa olsun, ayakta tutma yükümlülüğü altındadır. Moral ilkeleri, bireysel ve hükümdarın devleti ayakta tutması adına sahip olduğu moral ilkeler olarak ikiye ayıran Makyavel, bu ikisinin  atışması durumunda ikincisinin tercih edilmesi gerektiğini savunmuş; zira öncelikli olanın ulusal  ı-

kar yani devletin bekası olduğunu ileri sürmüştür (Arı, 2008: 173-174).

Makyavel'e göre devlet yönetiminde devletin bekası, diğer her şeyden daha önemlidir. Ahlakî, ideolojik ve diğer tüm amaçlar atıl olarak kalmaktadır. Öncelikli olan burada devletin bekası için elde edilen ulusal çıkarlardır. Bundan hareketle Makyavel, bir yöneticinin nasıl görünmesi gerektiği ile ilgili bir takım görüşler ileri sürmüştür. Ona göre bir yönetici iyi, merhametli, dindar, sadık, insancıl görünebilir; ancak bu çok da gerekli değildir. Çünkü çoğu kez yönetici, bunların tersini yapmak zorunda kalır. Hatta iyi yönde tavırlar sergileyen bir yöneticinin işini daha zor olarak değerlendiren Makyavel, mesela yöneticinin merhametli olup olmaması ile ilgili şu ifadeleri kaydetmiştir:

“...Bir prens, uyruklarını birlik içinde ve kendine bağlı tutmak için, acımasız damgasını yemekten yüksünmemelidir; çünkü pek az acımasızlık örneğiyle, aşırı merhamet yüzünden katliamlara ve soygunlara yol açan karışıklıkların sürmesine göz yumanlardan daha merhametli olacaktır; çünkü bunlar genellikle bütün toplumu mağdur eder, prensten gelen yaptırımlar ise tek tek bireyleri zarara uğratar. Ve bütün prensler içinde de yeni prensin acımasız sıfatından kaçınması olanaksızdır, çünkü yeni devletler tehlikelerle doludur...” (Machiavelli, 2014: 98).

Klasik realist paradigmanın Makyavel'den etkilenmiş olması tartışma götürmez bir gerçektir ki özellikle 1950'li yıllar sonrası bu paradigma uluslararası ilişkiler dünyasında Makyavelizm şeklinde bir siyasi disiplin halini alacaktır. Ancak realizme, Makyavel'in yanında Thomas Hobbes'un katkıları da göz ardı edilecek kadar hafif değildir. **Thomas Hobbes (1588-1679)**, 1641 yılında İngiltere'de hükümet aleyhine çalıştığı gerekçesiyle Fransa'ya gönderilmiş; ancak bir süre sonra cumhuriyetçi rejime sadakat sözü vererek tekrar İngiltere'ye gelmiş ve ünlü *Leviathan* adlı baş yapıtını 1651

yılında II. Charles'ı memnun etmek amacıyla yayımlamıştır. Politikanın ilk genel teorisi olarak kabul edilen bu eser de Makyavel'in yazdıklarıyla benzer bir takım görüşler içermektedir. Her şeyden önce Hobbes da insanı, doğası itibarıyla kötü olarak görür. Hobbes'a göre insanın kötü yöndeki bu eğilimi bütün davranışlarının temel motivasyon kaynağıdır. İnsan, çıkarıcı benliğiyle doğa ortamında *herkesin herkese karşı savaş durumu (bellum omnium contra omnes)* şeklinde bir dönüşüme yol açmaktadır. Böyle bir ortamda insanlar birbirlerine karşı birer düşman olarak dururlar. Ancak bu istikrarsızlık ortamı, insanın varlığını korumaya engel oluşturmaktadır. Bu yüzden böyle bir ortam çok tehlikelidir. Bu tehlikeli ortamı istikrara dönüştürmek için insanlar, belirli bir sözleşme dahilinde egemenliklerini bir üst güce devrederler ve bu şekilde bir devlet kurulur ve doğa durumundan yurttaşlık durumuna bir geçiş yaşanır. Hobbes, burada Leviathan'ı, halkın iradesini elinde tutan en üst otorite olarak nitelendirir (Arı, 2008: 175-176).

Hobbes da tıpkı Makyavel gibi, *güçlü olan haklıdır* anlayışını ısrarla savunmaktadır. Buna kanıt olarak da doğa durumunda doğal yasaya uygun olan her şeyin ahlaki olduğunu göstermektedir. Doğa durumunda, zayıfın güçlüyü ortadan kaldırmak için her türlü yola başvurmasını bir erdem olarak gören Hobbes, insanların bir üst otoriteye yetkilerini devretmelerine kadar doğa durumundaki gibi savaş halinde olacağını düşünmektedir. İnsanların tutkularının ancak zor ve baskı yoluyla ortak bir irade tarafından kontrol edilebileceğini düşünen Hobbes, hükümetin bu noktadaki görevini ise, egemenliklerini devreden halkın güvenlik ve savunmalarını sağlamak şeklinde açıklar. Hobbes'un kurguladığı üst otorite yani Leviathan, sınırsız ve mutlak bir egemenliğe sahiptir. Toplumsal sözleşme, burada ortak iradeye katılanların özgürlüklerini sınırlayıcı bir nitelik arz eder. Bu ya demokratik bir yolla ya da herhangi birinin denetimi zorla ele geçirme-

siyle olabilir. Ancak hangi yol ile olursa olsun, Leviathan'ın egemenliği tartışılmaz, sınırlanamaz. Hobbes'a göre tıpkı doğa durumundaki insanın durumu gibi, devletler de esasında uluslararası sistemde bir savaş halindedir ve sistem yapısı itibarıyla anarşik bir özelliktedir. Bu anarşi ortamı savaş, çatışma, güç, silahlanma gibi uluslararası barışı tehdit eden bir çok karmaşa ile yüklüdür. Bu sistemi dönüştürmek ise, üstün bir otoriteye egemenliklerin devredilmesi yoluyla olur (Arı, 2008: 177-179). Hobbes, devletin tanımı ve oluşum süreciyle ilgili Leviathan'da şu ifadeleri kullanmaktadır:

“İnsanları yabancıların saldırısından ve birbirlerinin zararlarından koruyabilecek ve, böylece, kendi emekleriyle ve yeryüzünün meyveleriyle kendilerini besleyebilmelerini ve mutluluk içinde yaşayabilmelerini sağlayacak böylesi bir genel gücü kurmanın tek yolu; bütün kudret ve güçlerini, tek bir kişiye veya hepsinin iradesini oyların çokluğu ile tek bir iradeye indirgeyecek bir heyete devretmeleridir. Yani, kendi kişiliklerini taşıyacak tek bir kişi veya bir heyet tayin etmeleri ve, herkesin, bu kişi veya heyetin, ortak barış ve güvenlikle ilgili işlerde yapacağı veya yaptıracığı şeylerin amili olmayı kabul etmesi; ve kendi iradesini o kişi veya heyetin iradesine ve muhakemesini de onun muhakemesine tabi kılmasıdır...” (Hobbes, 2013: 136).

Hobbes, eserinde egemen temsilcinin görevlerini şu şekilde sıralamaktadır; halkın iyiliğinin eğitim ve yasalar yoluyla sağlanması, temel egemenlik hakkını terk etmemek, egemenlik haklarının nedenlerini halka öğretmek, uyrukları yönetimi değiştirmemeye özendirmek ve egemen karşısında popüler kişilere bağlanmamalarını öğretmek, yine onlara egemen güce itiraz etmemelerini öğretmek ve görevlerini öğrenmeleri için belirli günler ayırmak, uyrukların ebeveynlerine saygı göstermek, onlara haksızlık yapmamak, tüm bunları gönülden yapmak (Hobbes, 2013: 249-255).

Hobbes'un realist paradigmaya temel teşkil eden görüşlerini ifade ettikten sonra şimdi de bir realist olarak Fransız

Devrimi döneminde yaşamış, politikaya atıldığından beri bütün hükümetlerde görev yapmış; ancak hiç bir politik camianın güvenini kazanamayan bir politikacı olan **Joseph Fouché'nin (1759-1820)** hayatına kısaca bir göz atalım.

Son derece zeki, soğukkanlı, ulusal çıkar ve gücü her şeyin önünde tutan ve adı Fransız Devrimi yıllarıyla özdeşleşen Fouché, esasında bir teorisyen değil tamamen pratisyendir denilebilir. Realist okula bu anlamda belki teorik bir çerçeve sunamamış olsa da klasik realizmin insanın doğasına bakış açısıyla bir politikacı olarak güç ve çıkar için her şeyi yapmış birisidir. Balzac'ın *Napolyon'dan daha fazla güce sahip ve bugüne kadar tanıdığım en iyi kafa* olarak nitelediği Fouché, bir politikacının olması gerektiği gibi aklını ve iradesini kontrol edebilen, etik davranmayan, ideolojik değişimler karşısında ılımlı olan, apaçık bir Makyavelisttir. Dönemin en güçlü karakterlerinden olan Fouché, hiçbir Fransız tarihçi tarafından sevilmemesine rağmen, sonraki yıllarda Stalin ve Napolyon dahil bir çok politikacıyı realist temelli görüşleriyle etkilemiştir. Yürüttüğü politika moral ilkelere o kadar ters düşmüştür ki tarih boyunca doğuştan hain, entrikacı, aşağılık, ahlaksız, bayağı sürüngen gibi karakter ifade eden tanımlamalara maruz kalmış olan Fouché, Napolyon'a siyasi danışmanlık anlamında çözümlemeler de sunmuştur. Sahne arkasının popüler isimlerinden olan politikacı, 1790'da papaz öğretmenliği, 1792'de kilise yağmalanması, 1793'te komünist, 1798'de varlıklı bir politikacı ve on yıl sonra da Otranto Düğü olmak gibi çeşitli kademelerle -ideolojik tutarsızlıklar olsa da- devrim yıllarında ciddi bir nüfuz sahibi olmuştur (Zweig, 2013: 15-18).

Devrim yılları Fransa'sının unutulmaz yüzlerinden olan Fouché'nin politik ideolojisi tamamen klasik realizm üzerine temellenmiştir. Burada bir teorisyen olarak değil de bir pratisyen olarak Fouché'yi ele almamızın nedeni, aşağıda da inceleyeceğimiz gibi, bugün modern dünyada moral ilkelerle

siyaset yürütmeye çalışan, siyasette ahlaklı olmazsa olmaz olarak gören karakterlere bir karşıt örnek sunmak ve ahlaklı bir siyasetçinin, Aliya İzzetbegoviç örneğinde olduğu gibi hem mümkün olduğunu hem de gerekli olduğunu ifade etmektir. Realizmin bütün ilkelerinin cisimleşmiş halini görmek açısından Fouche ile bir anlamda idealist, bir anlamda rasyonalist ama hiçbir zaman ne saf bir realist ne de saf bir idealist olan Aliya İzzetbegoviç'in karşılaştırılması, aslında bizlere teorik bir tartışmanın boyutlarını sunmaktadır. Böylece, yukarıda yapmaya çalıştığımız gibi, realist ve idealist kaynaklı ideolojilerin hem tarihsel arka planını hem de genel bakış açılarını ortaya koyduktan sonra şimdi de karakter temelli çözümlemelere de değinmiş olacağız.

İki ideolojik tartışmanın arasında Aliya'ya baktığımızda, özellikle felsefi açıdan tutarlı bir takım eleştirilerin olduğunu görmekteyiz. Her şeyden önce klasik realistlerin insanın kötü eğilimlerini dikkate almasına karşı Aliya, insana dair bakışını şu sözlerle açıklamıştır:

“Tanrı'nın insanları özgür ve eşit olarak yarattığına, herhangi bir ırk diğerinden üstün olmadığı gibi, herhangi bir milletin de diğerinden iyi veya kötü olmadığına inanıyorum. İnsanın devredilemez haklarla doğduğuna, herhangi bir otoritenin insanları bu haklardan mahrum bırakma hakkının olmadığına inanıyorum. Çoğunluğun sınırsız gücüne ise inanmıyorum, çünkü çoğunluk despotizminin başka despotizmlerden farkı yoktur. Özgürlüğün ölçüsü azınlıklara nasıl davranıldığıdır ve insanların farklı düşünebilme özgürlüğünden önce düşünce özgürlüğüne sahip olması gerekir. İşte benim demokrasi anlayışımın özeti budur” (İzzetbegoviç, 2003: 378).

Liberalistlerin insan doğasına bakışıyla benzerlik gösteren bu bakış açısı, Aliya'nın *Doğu Batı Arasında İslam* eserinde *ideal toplum* adlı başlık altında felsefi altyapısını da taşımaktadır. Kötülüğün, insanın iç yapısından değil dış ortamdan kaynaklandığı yönündeki fikirleri reddeden Aliya'ya göre

kötülük de iyilik de insanın iç dünyasıyla ilgili bir durumdur. Böyle bir düşüncenin insanı eşya konumuna düşürdüğünü savunan düşünür, bu içten-dıştan gelme kötülük tartışmalarını burada dram ve ütopya gibi kavramlarla felsefi açılımlara tabi tutmuştur. Ona göre dram, insanın iç yapısıyla, ütopya ise dış yapısıyla ilgili bir şeydir. Dram burada varoluşun en yüksek şekli iken ütopya ise dünyada bir cennet oluşturma hayalidir. Dram ve ütopya bu noktada hiçbir zaman birleşmez, benzeşmez (İzzetbegoviç, 2012: 219).

Ütopya ile ilgili açılımlar yaparken düşünür, Platon'un ütöpik birikiminden yararlanarak nihayetinde ütopyanın gayrı insani bir özellik taşıdığını; ancak düzenli ve mükemmel bir hayal olduğunu kaydeder. Dramın özünü hürriyet, ütopyanınkini ise düzen ve yeknesaklık şeklinde değerlendiren Aliya, Thomas More'un ütopya adasından da örnekler sunduktan sonra ütöpik açılımlarla modern dünyaya yönelik bir takım çıkarsamalarda bulunur. Ona göre modern dünyada toplum menfaati uğruna özgürlükler sınırlandırılıyor, aile ve ebeveynle olan ilişkiler yok ediliyor, sanat devletin hakimiyetine bırakılıyor, devlet fertten üstün tutuluyor, teknik ilerlemeye öncelik veriliyor vs. (İzzetbegoviç, 2012: 222).

Aliya'ya göre dram insanla, ütopya ise toplumla ilgilenir. Ütopyada insanın iç yapısına ilgi gösterilmediği için insani problemler de göz ardı edilir. Dolayısıyla ütopyada ahlaki problemlere yer verilmez. İyi-kötü gibi kavramların manasız olduğu burada insanın mahiyeti sadece fonksiyoneldir. Ütopyacıların aslında materyalist bir yapılarının olduğunu dikkate alan Aliya, sosyalizm ve komünizm sistemlerinde de aslında ütopyacı eğilimler görüldüğüne dikkat çekmiştir. Nitekim bu sistemlerde insanı insan yapan değerlerden ziyade insanı üretken kılan, fonksiyonel kılan, makineleştiren pragmatist eğilimler söz konusu olmuştur (İzzetbegoviç, 2012: 223).

Aliya dramın insaniliği ve ütopyanın gayrı insaniliği üzerinden toplum ve topluluk gibi kavramları da sembolleştirir. Düşünür, toplumu fertlerden ve menfaate dayalı ilişkilerden oluşan bir yapı olarak görürken; topluluğu ise, kişilerin ruhsal bir eğilimle oluşturduğu beraberlik olarak görür. Toplum burada maddi ihtiyaç ve menfaati esas alırken; topluluk ise, maneviyatı esas alır. Birlikte yaşamının amacını menfaate dayandıran Hobbes kaynaklı anlayışa karşı çıkan Aliya'ya göre, toplulukta esas olan duygu içerikli, fikir ve güvene dayalı bir kardeşliktir. Hobbes'un bu görüşünü toplum ile özdeşleştiren Aliya, adalet, yardımlaşma ve kardeşlik gibi değerlerin toplumda değil; ancak toplulukta görülebileceğini iddia eder. Ona göre, İsa insanlar arasında sevgiden bahsederken topluluğu, Hobbes ise herkesin herkesle savaş halinde olduğunu dile getirirken toplumu kastetmektedir. Son olarak, insanlar arasındaki hakiki topluluğun dine isnad edilmesi gerektiğini düşünen Aliya, adaletin toplumda değer görmediğini; ancak topluluk için zorunlu olduğunu söylemektedir (İzzetbegoviç, 2012: 230-232).

Bu metaforik açılımlar sayesinde Aliya, ütöplast eğilimli idealizme tamamen karşı çıkmaktadır. Aliya, felsefi temelli eleştirilerini siyasette de sürdürmektedir. Komünizm ve faşizmin dünyada bir cennet/ütöplast yaratma hedeflerinin insanlar için nasıl bir tehdit haline geldiğini örnekleyen Aliya, idealistlerin bu aşırı iyimser, hayal ürünü görüşlerine karşı hayatı ve insanı önemseyen dramı tercih etmiştir. Aliya'ya göre insana yakın olan dramdır; çünkü dram da tıpkı insan gibi karmaşık bir yapıya sahiptir. Platon, Marks, Lenin gibi liderlerin dünyayı daha yaşanılır kılma bahanesiyle oluşturmaya çalıştıkları sistem, son tahlilde bir totalitarizme dönüşmüştür. Dolayısıyla ütöplast içerisinde totalitarizmi barındıran, hayattan uzak, gayrı insani bir dünyayı sembolize etmektedir. Aliya'nın ütöplastlara karşı çıkışı bu yönüyledir (Aktay, 2008: 49). Ancak idealizmin insan doğasına bakışı,

Aliya'da da kendini göstermektedir. Aliya da insanlığı daha iyi bir hedefe götürmeyi amaçlayan adalet, özgürlük, eşitlik, ahlak gibi değerleri, siyaset profilinde en yükseklerde tutmuştur. Yine, idealizmin önemseddiği demokratik-liberal kurumların varlığı Aliya'da da gözlenmektedir. Aliya'nın "Bosna modeli" buna örnek olarak gösterilebilir. Aliya'nın bu modeli şu özellikleri taşımayı hedef edinmiştir; eşit, özgür vatandaş ve halkların cumhuriyeti; sansürlerin, siyasi mahkumların olmadığı, iktidarın ne mutlak güç sahibi ne de aciz olduğu, bağımsız yargı ve medyanın olduğu bir yapı; komşularına, Avrupa'ya ve dünyaya açık bir devlet. Aliya, Bosna'da kimsenin dini, dili ve ideolojik görüşleri sebebiyle baskı altına alınamayacağı bir model yaratmak istemiştir. Siyasi temayül açısından idealizme benzer nitelikte ilkelere sahip olan Aliya, idealizme yönelik eleştirilerini genel olarak felsefi farklılıkları dikkate alarak yapmıştır (İzzetbegoviç, 2007: 59-60).

İdealizme yönelik eleştirileri, Aliya'yı realizmi değerlendirmeye de itmiştir. Aliya, özellikle Bosna Savaşı sürecinde Batı'nın realist paradigma kaynaklı ideolojik eğilimlerini şiddetle eleştirmiştir. Katıldığı uluslararası bütün toplantılarda Batı'nın halâ klasik realist paradigmadan beslendiğini, dolayısıyla Batı'nın bir çöküş süreci içerisinde olduğunu; çünkü küresel çapta yaşanan çatışma ortamlarını istikrar ve barış ortamına dönüştüremediğini dile getirmiştir. Batı'nın teknik ilerleme sonucu ahlaki bir çöküş yaşadığını gözlemleyen Aliya, Batı toplumunun, kendilerini doğrudan ilgilendirmeyen bir adalet sorunu için riske girmediklerini dile getirmiştir. Aliya, Batı'nın Makyavelist kayıtsızlığına Bosna Savaşı'nda çokça rastlamış ve bir o kadar da bunu eleştirmiştir. Siyasal gerçekliğin her yönüyle hüküm sürdüğü bu dünya, Aliya'ya göre güçlülerin yasalarının hüküm sürdüğü bir bataklıktan ibarettir. (İzzetbegoviç, 2011: 226).

Bosna savaşını "uluslararası ilişkilerde güç ve hilenin kesin kabulü, soykırım ve şiddetin meşrulaştırılması, demokrasinin bir

yenilgisi ve iki küçük ama zehirli faşizmin zaferi'' (İzzetbegoviç, 2003: 283) olarak değerlendiren Aliya, böyle bir durumun bütün uluslararası toplum için bir kayıp olduğunu söylemekten çekinmemiştir. Böyle bir konjonktürde uluslararası barış adına da çözüm önerileri sunan Aliya, medeniyetler arasındaki farklılaşmaların ahlaki bir evrensel bakışla giderilebileceğine kanıt olarak bütün kadim medeniyetlerde böylesi bir değer in geçerliliğinin zorunlu olduğunu göstermiştir. Düşüncelerini temellendirmek adına Kuran'da yer alan *Gelin aramızda ortak bir sözün etrafında toplanalım* (Kur'an, 3/64) şeklinde Hristiyan ve Yahudilere yapılan çağrıyla, Doğu Batı arasında oluşturulmaya çalışılan suni ayrılıkları gidermek niyetiyle model olarak benimsemiştir. Bu ayrılıkların çoğunun Batı'nın bencillik ve haksızlıkları nedeniyle oluşup oluşmadığı üzerine yoruma açık bir tartışma bırakan Aliya, esasında bu ayrılıkların kültürel ve toplumsal gelişmişlik düzeylerinden kaynaklanabileceğini de dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2003: 355).

Makyavelin ulusal çıkar temelli realizmine karşı Aliya, moral ilkelerle cevap vermeye çalışmıştır. Bosna Savaşı sürecinde ahlaklı bir siyaset giden Aliya, bu anlamda Makyavelizme tepkiselliğini tutarlı bir şekilde ortaya koymuştur. Savaşları bir kayıp olarak gören düşünür, barışın tesis edilmesini ise savaşa göre çok daha zor ve erdemli bir davranış olarak görür. Barışa yönelik ilkelerinden asla taviz vermeyen Aliya, ahlaklı bir siyaset güderek Sırp saldırganlığına karşı hiçbir zaman tepkisel bir intikam duygusu taşımayarak, güç odaklı siyaset algısını elinin tersiyle itmiştir. Adaleti ve barışı tesis etmenin güç bir uğraş olduğunun farkında olan Aliya, sahip olduğu İslami değerlerle, bu uğraşın da gerekli olduğunun bilincindedir. Bu nedenledir ki savaş süresince çıkar odaklı değil, değer odaklı bir siyaset izlemiştir. Özetle, Aliya, dram ile ütopya arasında bir ikilem yaşamamış, ikisinin de tutarsızlıklarını açıkça ortaya koymuş, ikisini de İslami normlarla şekillendirerek, İslami bir siyaset felsefesi oluştur-

maya çalışmıştır. Onun yeri ne ütöpik bir idealizmde ne de dram yüklü bir realizmde belirlenemez. Onun yerini belirlemeye çalışmak, İslam'ın evrensel değeri ele alışıyla nasıl bir siyaset hedeflediğini belirlemeye çalışmakla mümkündür.

2.3. Aliya'nın Siyaset Felsefesi

Aliya'nın idealist-realist tartışmalardan bizlere kalan yanı, onun kendine has bir siyaset yapma tarzının olmasıdır. Aliya hem devlet başkanlığı, hem parti liderliği, hem de ordu komutanıyken eserlerinde kurguladığı bir siyaset modelini benimsemiş ve uygulamıştır. Dolayısıyla Bosna-Hersek'in savaş yılları ve bağımsızlık sürecini incelerken dolaylı da olsa Aliya'nın siyaset algısı hakkında geniş bir literatür edinmek mümkündür; zira onun felsefi birikimi tecrübesiyle birleşmiş, tutarlı bir niteliktedir.

Aliya, siyasete dair bakışını, insana bakışıyla benzer bir biçimde ahlak, adalet, özgürlük, eşitlik gibi değeri üzerine kurgulamıştır. Tıpkı Kant'ın siyaset felsefesini ahlak felsefesiyle şekillendirdiği ve ahlakı öncelediği gibi (Cevizci, 2009: 744) Aliya'da da siyaset demek, bir anlamda ahlaklı davranışlar bütünü demektir. Siyasi hayatı 10 yıl gibi kısa bir süreyi oluştursa da onun siyaset felsefesinin izlerini hayatının tümünde görmek mümkündür; zira Aliya modern dünyada var olan siyaset birikiminden yararlanmak yerine kendi kurguladığı ve ürettiği siyaset felsefesinden yararlanma yoluna gitmiştir.

Aliya, siyaset algısının merkezine, değeri bir varlık olarak gördüğü insanı almıştır. İnsan ve insani olan her şeyi dikkate değeri bulan Aliya, burada insanı bir gerçeklik olarak var kılan ahlak, din, özgürlük gibi evrensel nitelikte ölçülerle değerilendirmeye tabi tutmuş, siyaset felsefesinin tümünü insan üzerinden değerilendirmiştir; zira siyaset, insanlar için daha iyi, yaşanılır bir dünya kurmak; siyaset felsefesi de bu-

nun yollarını, yöntemlerini araştırmaktır. Burada Aliya, insanın yaşamına tehdit oluşturabilecek her türlü yapılanmayı totaliter olarak isimlendirmektedir. Siyasi yöntemleri farklı olsa da bugünkü komünist, faşist sistemleri totaliter olarak gören Aliya, onların sistemik açıdan tutunamayışlarını da bu sistemlerin halkını totalitarizme mahkum etmekle açıklamaktadır. Aliya'ya göre totalitarizm ile otorite ters orantılıdır. Yani baskı arttıkça bir sistemde otorite boşluğu oluşur ve bu sistemde iktidar gerçeklikten uzak, sahte bir nitelik taşır. Dolayısıyla gerçek bir iktidar, insana özgürlüğünü yaşama imkânı veren bir iktidardır (Karaarslan, 2010: 69).

Aliya, Makyavelin menfaat odaklı realist paradigmasına tamamen karşı çıkmaktadır. Aliya'ya göre siyaset menfaat üzerinden değil sorumluluk üzerinden yürütülmelidir. Sorumluluk ise, ona göre insanın doğrudan iç dünyasından kaynaklanmaktadır. Yani Aliya'ya göre sorumluluk ahlaki davranmaktır ve sorumlu insan ahlaklı insandır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere ahlak temelli bir siyasette sorumluluk duygusunu önemsemesi, Aliya'nın düşünce ve eylemlerindeki tutarlılığının bir kanıtıdır (Karaarslan, 2010: 70).

Aliya'nın siyaset algısında *düşman*, *öteki* gibi karşıt görüşlülere belirleyici bir takım sembollere hiç gerek yoktur; zira Aliya, çatışmadan ziyade çözümünden, savaştan ziyade barıştan yana olan bir düşünürdür. Bosna Savaşı'nda da sık sık gördüğümüz üzere Aliya, saldırgan ve masumları birbirinden ayırmış, bütün Sırpları ötekileştirici bir politika yürütmekten kaçınmıştır. Onun siyaset literatüründe 20.yy. siyaset felsefecilerinden Harşimids'in *ötekileştirici* bakış açısı yoktur. Siyaseti dost ve düşman şeklinde iki kampa ayırıp düşmana karşı her türlü mücadeleyi meşru olarak değerlendiren Harşimids'in Makyavelist bakışına Aliya yüz çevirmiştir. Aliya'da düşman ötekileştirilmemiş, aksine önemsenmiştir. Dolayısıyla savaşın hiçbir bölümünde intikam duygusuyla hareket etmemiş, böyle eğilimlere de şiddetle karşı çıkmış-

tır. Bu da onun siyaset-ahlak birlikteliğini anlamak açısından önemlidir (Görgün, 2008: 74).

Aliya, modern uluslararası ilişkiler sisteminin son yıllarda çokça örneğine rastlandığı ulus-devlet modeline de eleştirel yaklaşmıştır. Aliya'ya göre ulus-devletlerde demokratik bir yönetim kurmak zordur ve demokratik sistemlerde önemsenen azınlıklar, ulus-devletlerde genel olarak önemsenmez. Buna açıklık getirmek için *milli* ile *milliyetçi* kavramlarına bir açıklık getirir. Aliya'da bu iki kavram arasındaki fark sevgi ve nefret arasındaki fark kadar belirgindir. Aliya'ya göre milli hislere sahip olan biri, aidiyet duygusuyla yaşar, kendi halkını sever ve onların kusur ve erdemlerini birlikte değerlendirir, kabullenir; ancak bunları problem konusu yaratmazken, milliyetçi olan biri ise; kendi halkını sevmek yerine başkalarından nefret etmek üzere kurgular dünyasını ve pratikte de başkasına ait olanları ister. Aliya, bu şekilde nitelediği milliyetçi kişileri hoşgörüsüz, totaliter, hatta özünde ateist olarak görür. Dünyadaki bütün dinlerin hayata taşımak istediği empati duygusunun milliyetçilerde olmadığını açıkça belirtir. Bu nedenle demokratik bir oluşumda milliyetçilerin yaşatmaya çalıştığı ulus-devlet modeline karşı iyimser yaklaşmamıştır (İzzetbegović, 2003: 381).

Halkla iç içe olmayı bir ilke edinen (İzzetbegović, 2011: 31; İzzetbegović, 2006: 80) Aliya'nın siyaset felsefesinde savunduğu yönetim modeli demokratik ilkeler üzerine kurulmuş bağımsız bir cumhuriyettir. Aliya'ya göre demokrasi, herkesin kanunlar önünde eşit olduğu bir siyaset mekanizmasıdır. Aliya'nın demokrasiye olan meyyâl halini, onun tecrübe ettiği faşist ve komünist yönetimler arasından bu seçimi yapmasını anlamak, demokrasiye neden olumlu yaklaştığını okumak açısından önemlidir. Bu çıkarımı örnekleyici olarak 13 Aralık 1994 tarihinde İslam Konferansı Örgütü'nde (İKÖ) yaptığı konuşmaya değinmek yerinde olacaktır.

“Önyargıları doğrultusunda dünya, bize karşı işlenen korkunç suçların intikamını almamızı bekledi. Ancak biz tam tersini yaptık. Bizler dinsel ve ulusal hoşgörüye dayanan demokratik bir toplumu savunduk. Bazı Avrupalı oryantalistlerin ve Batı medyasının bizi göstermeye çalıştığı gibi ne aşırılık ne de fanatizm yanlısı olmayı denedik. İslami kimliğimizi koruduk ve Doğu’da ve Batı’da iyi olan ne varsa ona açık olduk.

Amacımızın, hiç kimsenin ulusal, dini ya da politik nedenlerle zulme uğramayacağı bir devlet yaratmak olduğunu sıklıkla söylüyoruz. Bu ilkeye bağlı kaldık ve onu izledik” (Aliya, 2011: 222).

Aliya, öncelikle demokrasinin günümüzde en çok suistimal edilen kavramlardan biri olduğunu kabul eder. Demokrasi ile beraber aynı kaderi belki sadece din olgusu yaşamıştır diyen Aliya, hiçbir diktatörün kendisini zalim olarak kabul etmediğini, aksine herkesin demokrat görünmeye çalıştığını söylemekten çekinmemiştir. Demokrasi algısını özgürlük, adalet, eşitlik gibi değerler üzerine kurgulayan Aliya’ya göre totaliter bir devletin zirvesindeki kişi, en önemli rolü oynayan kişidir. Bu sistemde devletin zirvesini temsil eden kişi, karakter olarak iyi olabilir ve bu iyi yanının verdiği etkiyle diktatörlüğü demokratik bir sisteme çevirme girişiminde bulunabilir. Aliya, burada, böyle bir çabanın imkânsız olduğunu, karakter olarak iyi olursa da sistemin dönüştürülmesi işinin boşuna bir uğraş olduğunu savunur. Bütün totaliter rejimleri insan onurunu aşağılayıcı, üretkenliği engelleyici olarak gören düşünür, sosyo-ekonomik tüm gelişmelerin bile bu sistemleri demokratize edemeyeceğini iddia etmiştir. Bu sistemleri, nihayetinde özgürlükleri baskı altına almaya çalışıp insanları sindiren sistemler olarak değerlendiren Aliya, SSCB’nin ABD’ye karşı neden ayakta duramadığını bu değerlendirmesine örnek olarak sunmuştur (İzzetbegoviç, 2003: 378).

Aliya, son olarak zihninde tasarladığı demokratik yapılanmasında kadınların yerini de ihmal etmez. Bosna savaşında gösterdikleri fedakârlık ve kahramanlıklara hayran kalan Aliya, kadınlara son derece saygılı olmuş, kadının önemini yeterince kavrayamayan, belki de yanlış bir ölçütle değerlendiren modern dünyanın aksine, kadını olması gerektiği yerde görmeyi bir ilke olarak görmüştür. Kadına dair bakışını Tahran’da düzenlenen bir konferansta açık açık ortaya koymuştur:

“Kadınlar da erkekler gibi kendilerine saygı duyulacak insanlardır. Onlar bizim annelerimiz, kardeşlerimiz, eşlerimizdir. Çocuklarımızı büyüten onlardır. Onların bastırılmasına, eğitimden mahrum bırakılmasına izin veremeyiz. İçinde yaşadığımız dünya mükemmel değildir; ama bugünkünden daha iyi olabilir. Bu da şimdilerde büyüyen ve gelmekte olan nesillere bağlıdır. Bir sonraki nesil kendinden bir önceki nesilden daha iyi olmalıdır. İlerlemenin sırrı işte buradadır, kadınların bunda vazgeçilmez bir rolü vardır. Bastırılmış, eğitim görmemiş bir kadın, dünyamızı daha iyi bir yer haline getirecek bir nesli yetiştiremez. Öyleyse hep birlikte kadınların onurunu devam ettirelim ve koruyalım” (Aliya, 2003: 396).

Bir entelektüel olarak Aliya’nın ilkeler ve değerler bütünü oluşturduğu düşünce dünyasına daha yakından bakmaya çalıştığımız bu bölümün sonunda sonuç olarak bir şeyler söylemek gerekirse, Aliya’nın bütün değerlerine dayanak olarak İslam’ı gösterdiğini hayatının her köşesinde görmek mümkündür. Adaletini, hoşgörüsünü, özetle düşünce dünyasının tümünü İslam ile yoğurmaya çalışan Aliya’nın karanlık kalan yüzünün önemli bir kısmını da İslam’ a olan bakış açısını tanımakla mümkündür. Dolayısıyla Aliya’yı daha aşına kılmak niyetiyle onun İslam ve İslam dünyasına dair görüşlerini, çözümlerini, önerilerini sunmayı da gerekli görmekteyiz. Çalışmamızın son bölümü bu çerçevede oluşturulmuştur.

BÖLÜM 3:

ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN İSLAM PERSPEKTİFİ

3. 1. Aliya ve İslami Kimlik

Aliya İzzetbegoviç'in siyasi hayatının temel noktalarını aktardığımız iki bölüme ek olarak bu son bölümde Aliya'nın düşünce ve eylem dünyasının parametrelerine yer vermeye çalışacağız.

Şu bir gerçektir ki Aliya İzzetbegoviç'in siyasi kişiliği incelenirken, onun tüm hayatının dönüşüm odaklı portresini oluşturan İslami görüşleri analiz edilmeden nesnel, gerçek bulgulara ulaşmak mümkün değildir. Aliya, hayatının tüm evrelerini daha çocukluk yıllarında iradi olarak, bilinçli bir seçim sonucu sahip olduğu inancıyla şekillendirmiştir. Dolayısıyla hayatının bütün evrelerinde belki de düşünsel kodu olarak tanımlanabilecek olan İslami yanı ele alınmadan onunla ilgili fikir edinmeye çalışmak, her şeyden önce sınırlı, tutarsız, sığ bir araştırma yapmak demektir.

İzzetbegoviç, İslam'a olan yaklaşımını daha önce de ifade ettiğimiz gibi siyasi-konjonktürel bir gerçeklik olarak iki ku-

tuplu bir dünyada belirlemiştir. Doğu ve Batı gibi iki ideolojik, siyasi ve mekânsal bir ayrımın olduğu bir dünyada çözümü “üçüncü yol” olarak İslam’da görmesi, onun özgünlüğünün tezahürüdür. Aliya, iki alternatifin dışında kalan ve her iki alternatifi de topyekün inkar etmeyip insani olan yönlerini olumlu gören üçüncü alternatif olan İslam’ı değerlendirirken öncelikle Müslümanların bütün dünyaya verdiği İslam imajı üzerine kafa yormuştur. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi tarihten bu yana bütün dünyanın materyalist, dini ve İslami olmak üzere üç tür dünya görüşü çerçevesinde şekillendiğini zihinsel formasyonunun temel argümanı olarak sunmuştur. Bunu İsa-Muhammed-Musa şeklinde öznelletiren Aliya, her iki denklemde de İslam’ı ve onu temsilen Hz. Muhammed’i denklemlerin ortasına yerleştirmiştir. Bu iddiasıyla Aliya, İslam’ın yitik tarafı olan mutedil, vasat özelliğini tekrar düşünsel ve eylemsel alana çekmeye çalışmıştır.

Aliya İzzetbegoviç İslami bir uyanışın ortaya çıktığı bir dönemde yaşamıştır. Onunla aynı dönemde genelde İslam coğrafyasında, özel olarak da hem Balkanlar’da hem de Ortadoğu’da yeni bir İslam iddiası ortaya çıkmıştır. Bir anlamıyla modernist olarak görülen bu fikrî dalga, bazen de Müslüman Kardeşler örneğinde olduğu gibi siyasi ve toplumsal hayata etki edecek bir eylemsel iddiaya dönüşmüştür. Bilindiği gibi Ortadoğu’da I. Dünya Savaşı’nın son evresiyle beraber Osmanlı’ya karşıt bir Arap ayaklanması meydana çıkmış, Arapların kendilerine vaat edilen bölgelerin Batılılarca paylaşılmasına tepki olarak bu ayaklanma hareketleri devam etmiştir. Esasında daha 19. yy’da her yönüyle bir gerileme yaşayan İslam coğrafyası bu dönem itibarıyla toplumsal, ekonomik ve siyasi reform çabalarına girişmiştir. II. Dünya Savaşı ile beraber dünya topyekün bir savaş, yıkım ile mücadele ettikten sonra Ortadoğu’da bir İslami tepkiyle karşılaşmış, bu tepkiler Arap milliyetçiliği ile karışık yoğun bir ivme kazanmıştır. Batı’da eğitim görmüş siyasi elitlerin

lider kadrosunu oluşturduğu Arap siyasal rejimleri Batı ile işbirliği sürecine girerken, halk Batı'ya karşıt politikalar üretmeye çalışmıştır. Üç tip milliyetçiliğin (liberal vatanseverlik, bütünüleyici milliyetçilik, toprağa dayalı milliyetçilik) iddia sahibi olduğu bu dönemde yönetici kadro toprak reformu, sanayileşme, işsizlik ve iskân gibi sosyo-ekonomik reformlar yapma ihtiyacını daha derin bir şekilde hissetmiştir. 1960'lara doğru siyasi açıdan çoğu Ortadoğu ülkesi bağımsız olurken aynı zamanda İslami açıdan toplumsal anlamda bir uyanış da yaşanmıştır (Chuoeri, 2005: 291-312). Cemaleddin Afgani (1838-1897), Muhammed Abduh (1849-1905) ve Reşit Rıza'nın (1865-1935) reform çabalarının bir devamı sayılabilecek ve bir çok anlamda farklılık oluşturan, önderliğini Muhammed İkbal (1877-1938), Malik Bin Nebi (1905-1973), Hasan El Benna (1906-1949), Fazlurrahman (1919-1988), Ali Şeriatî (1933-1977), Seyyid Kutub (1906-1966), Mevdudi (1903-1979) gibi düşünürlerin oluşturduğu bu yenilenme hareketi iddiaları kısa sürede toplumun bütün tabanına yayılmıştır. Bilhassa 1970'lerde yoğunluk kazanan düşünsel temelli bu coğrafi veya hizipsel bir alanla sınırlı olmayan reform çabaları kısa sürede Ortadoğu kitlelerini harekete geçirmiştir. Mısır'da *Müslüman Kardeşler*, Balkanlar'da *Genç Müslümanlar*, Pakistan'da *Cemaat-i İslami* örneklerinin de aralarında bulunduğu ve Türkiye, İran, Irak, Suriye, Mısır, Afganistan, Pakistan, Hindistan ve daha bir çok ülkede reform odaklı bir kitlesel hareket oluşmuştur (Lapidus, 2002: 580-585; Edward, 2005: 444-461). İslami normları çağdaş dünyaya göre yeniden yorumla tutan ve yeni bir formülasyon üretmeye çalışan bu modernist eğilim, İslami yeniden doğuşun temelini oluşturmuştur (Esposito, 1984: 47). Özellikle çağdaş modernist eğilime ciddi biçimde yön veren Fazlurrahman, İslam dünyasının fikrîsel bir yenilenmeye ihtiyacı olduğunu belirtirken fikrîsel dönüşümün ölçütlerini de belirlemiştir. Ona göre, bu dönüşüm her şeyden önce otoriteye mutlak itaati reddeden, eleştirel, sorgulayıcı

ve deneysel tecrübe yöntemlerinden yararlanmayı bilen bir zihin çemberini oluşturmuştur (Fazlurrahman, 2009: 21-26). Ayrıca uluslararası politik camiada yenilenmiş ve söz sahibi bir özellik kazanmak isteyen İslam ülkelerinin, bu fikrinsel devrimden sonra siyasi anlamda da aynı politik hedefler peşinde olan ülkelerle işbirliği sürecine girmeleri önerilmiştir. Topyekün bir dönüşümden yana fikir üreten Fazlurrahman, metodolojik bir bulgu olarak dönüşümün eğitimle başlaması gerektiğini savunmuştur (Fazlurrahman, 2009: 348-351). Laiklik, batılılaşma, sömürgecilik gibi Batı kaynaklı politikaların sert bir biçimde eleştirildiği ve bunlara karşı tepkisel bir düşünsel ve eylemsel muhalefetin olduğu bu ortamda Aliya İzzetbegoviç de ortaya attığı fikirlerle İslam dünyasının bir Rönesans'a ihtiyacı olduğunu ifade ederek 20. yy'ın aktivasyon sahibi düşünce adamları arasında yer almıştır.

Aliya, İslam ile ilgili düşüncelerini açıklamaya çalışırken, İslam'ın temel mesajlarıyla benzerlik taşıyan; ancak zaman içerisinde bu evrensel misyonunu kaybedip tahrife uğrayan Yahudilik ve Hristiyanlık üzerinden bir tanımlama getirmeye çalışır. Aliya'ya göre, Hristiyanlık teolojik olarak insana olan övgüsünü Tanrı övgüsüyle eş tutarak İslami özelliğini kaybetti. Bu iddiasına dayanak olarak da İslam'ın, Hristiyanlığın ortaya attığı bu çıkmazı Kur'an ile çözmeye çalışmasını göstermiştir. Aliya, Bakara suresinde *meleklerin insana secde ettiğini* (Kur'an: 2/34), İslam'ın insana atfettiği değer olarak kaydederken, Hristiyanlığın ise bu değeri Tanrı'ya olan değerle eş tutmasını tespit etmiş ve bunu tutarlı bir biçimde eleştirmiştir (İzzetbegoviç, 2006: 172). Öte yandan İslam'ın neden Hristiyanlıktan çok daha fazla aktivasyon sahibi bir inanç olduğunu çözmeye çalışırken Aliya, Hristiyan ahlakının sevgi üzerine yoğunlaştığını, İslam ahlakının ise iyi amel üzerine yoğunlaştığını dile getirmiş, İncil'de bu çağrının *başkasını sev* şeklinde iken Kur'an'da ise bu çağrının *başkasına iyilik yap* şeklinde olduğunu tespit etmiştir. Buradan hareketle ilkinin

bir duygusal, ikincisinin de eylemsel bir odağa sahip olduğunu savunmuştur. Burada nesnel bir gerçeklik olarak İncil sık sık sevgi üzerine yoğunlaşırken, Kur'an ise salih amel üzerine yoğunlaşmıştır. Bu da iki inanç arasındaki hedeflerin boyutunu görmek açısından önemlidir (İzzetbegović, 2006: 235).

Hristiyanlıkta halâ monoteist bir inanç bilincinin yerleşmemiş olduğunu iddia eden Aliya, uluhiyet hakkında olmasına rağmen Tanrı hakkında yeterli bir bilincin olmadığını dile getirmiştir. İncil'de Allah *Baba*, Kur'an'da ise *Rabb* olarak geçerken, İncil'de Allah sevilirken, Kur'an'da her şeyden önce O'na tapınılır, O'ndan korkulur. Hristiyanlıktaki bu yanlış imgelem zamanla teslis, azizler, rahipler gibi farklı varyantların ortaya çıkmasına sebep olmuş, İslam'da ise bu tür yanlışlara rastlanmamıştır. Hristiyanlıkta maddi alem üzerinde şeytan hüküm sürmekteyken ferdi alem üzerinde Tanrı hüküm sürmektedir. Dolayısıyla insanın hürriyeti bir iç hürriyet olarak tespit edilmişken, İslam'da insan hem iç hem de dış hürriyete sahiptir. Hristiyanlıkta yer bulmayan kâmil insan olgusu, İsa'nın tanrılaştırılmasıyla sonuçlanmış, İslam'da ise Hz. Muhammed bir insan olarak yerini korumuştur. Buradan hareketle Hz. İsa melek görünümüne büründürülürken, Hz. Muhammed ise bir savaşçı, yiğit, komutan gibi insani açıdan değerlendirilmiştir (İzzetbegović, 2006: 258-259). Aliya'nın Hz. Muhammed ile ilgili görüşleri şu şekilde olmuştur.

"...Hz. Hatice'nin mutlu ve heyecanlı eşi, Hira tepesinde düşüncelere dalmış bir derviş, Uhud savaşında cesur bir savaşçı, Hudeybiye'de mahir bir diplomat, ölü dostunun mezarı üzerinde gizli gizli ağlayan normal bir insan ve her şeyden evvel, misyonunun dünya için önemine sarsılmaz bir biçimde inandığı için o zamanki bilinen dünyanın dört bir tarafına mesajlar gönderen biri....Muhammed (a.s.) güzeldi fakat manken değildi. İyi idi fakat enayi değildi. Cesurdu fakat acımasız değildi. Akıllı idi fakat filozof değildi. Basiretli, fakat hayalperest değildi. Israrıcı idi fakat inatçı değildi. Bilge fakat ukala değildi...." (İzzetbegović, 2014: 164).

İslam peygamberinin bu insani yanı ve buna karşı Hristiyan tepkisi, Kur'an'da da yerini almıştır (Kur'an: 25/7). Özetle İslam, kutsal mekanlarının fonksiyonu, din adamlarının mahiyeti, siyasete bakış açısı, insanı ele alışı ve zulme karşı kuvvet kullanma gibi temel argümanlarla Hristiyanlığa karşıt olan yanlarını evrensel bir çerçevede korumuş ve bu tutarlı iddiasını halâ sürdürmektedir. Aliya'ya göre bu inanç, İsa'dan Hz. Muhammed'e doğru bir ilerlemeyi temsil etmiş ve kendini de İslam olarak tanımlamıştır (İzzetbegoviç, 2006: 260-263).

Yahudilik ve Hristiyanlığın tarihi seyrini İslami tecrübe olarak gören Aliya, Yahudi inancını *dünyevi* olarak görmektedir. Dünyada cennet oluşturma'nın hedefiyle ilerlemeye çalışan bu dünyevi boyut, kurtarıcıyı bu dünyada cenneti tesis edecek milli bir kahraman olarak kabullenmiştir. Dolayısıyla bu dünyadaki cennet fikrini aşıl原因an bütün devrimler, ütopyalar, ideolojiler tamamen Yahudi kökenlidir. Yahudiliğin materyalist bakış açısı, insanın dikkatini Hristiyanlığın aksine dış aleme çevirmiş, İslam ise bu iki karşıt iç ve dış alem odaklı görüşü birleştiren bir güç olarak varlık sahasına inmiştir (İzzetbegoviç, 2006: 249-252).

Hristiyanlık ile ilgili argümanlarına nihayet verirken Aliya, öncelikle İsa ile kiliseyi ayrı ayrı incelemektedir. Aliya'ya göre ilki, tahrif olmuş olsa da Allah'ın vahyini, ikincisi ise hiyerarşi, siyaset, çıkar, zenginlik gibi olgularla İslam karşıtı hatta İsa karşıtı bir özelliğe sahiptir. Yahudiliğe gelince düşünür, asırlarca beraber yaşamış olmanın meziyetini hatırlattıktan sonra Siyonizm üzerinden Yahudiliğe ciddi eleştirilerde bulunur. Kudüs politikaları sebebiyle bütün Müslümanlar tarafından haksız görülen İsrail'i temsilen Yahudiler, Siyonizmin başarısıyla beraber topyekün suçlu konumuna düşmüş, bu da Aliya'yı, Kudüs metaforunu Müslümanlarca birleştirici bir unsur olarak kullanmaya doğru itmiştir (İzzetbegoviç, 2010: 89-91).

İslam ile ilgili görüşlerini ifade etmeye gelince Aliya, öncelikle İslam tarihini Hz. Muhammed'den önce ve sonra şeklinde iki ana kısma ayırmaktadır. Aliya, ilk kısmı Yahudilik ve Hristiyanlık ile birlikte bir bütün olarak değerlendirirken, 2. kısmı da asıl İslam tarihi olarak görür (İzzetbegoviç, 2012: 249). İslam tarihi ile ilgili genel verilere yer verdikten sonra Aliya, İslam ile ilgili geleneksel kalıplardan sıyrılarak ezber bozucu niteliğini ortaya döker. Aliya, meseleye öncelikle çocuk-yaşlı, ihtiyar-geç, eski-yeni her neslin bugüne kadar İslam olarak gördüğü İslam'ın beş şartını (şehadet, namaz, zekat, oruç, hac) ele alır. Aliya'ya göre İslam'ın beş şartı günümüze kadar her yerde ve her müslüman toplumda İslam olarak tanınmış, bu da İslam'ın ana mesajına gölge düşürmüştür. Kur'an'ı iyice okuyup yorumlayan birinin sadece bu şartların İslam'ı yansıtmadığına rahatlıkla ulaşabileceğini, bu şartlara kayıtsız şartsız teslim olmasıyla da aslında İslam'ı yanlış tanımladığını düşünen Aliya, bu şartların toplumları manipüle etmek ve Kur'an'ın mesajını yanlış yorumlamaya sevk etmek için kullanıldığını ifade etmiştir. Kur'an'ın ruh ve bütünlüğünü temsil etmede yetersiz olan bu şartlar, zamanla Kur'an'ı anlayarak okumanın yerini aldı. Dolayısıyla insanlar, bu zahmetsiz uğraşa daha çok ilgi göstermeye başladılar; çünkü bu beş şartı öğrenmek, Kur'an'ı okuyup yorumlamaktan çok daha rahattır. Oysa İslam'da mücadelenin boyutunu oluşturan ve birçok yerde geçen *iman edin ve salih amel işleyin* gibi toplumu dönüştürücü mesaj göz ardı edilmektedir. Bu yanlış tanımlama zamanla toplumda namaz kılan, zekât veren, hacca giden, oruç tutan bir Müslümanın cenneti garantilediği algısına yol açmıştır. Açıktır ki camiler bugün Müslümanlarca yoğun ilgi görürken, dinin genel mesajı halâ anlaşılmaktan uzaktır. Kur'an iyice incelendiği zaman İslam'ın öncelikle iman etmek ve iyilik yapmak gibi iki önemli, genel mesajdan oluştuğunu tespit eden Aliya, sadece namaz, oruç, zekatla bu iyilik çağrısına uyduğunu düşü-

nen birinin kendine karşı adaletsiz davrandığını ve İslam'a kötü hizmette bulunduğunu savunmaktadır. Kur'an'ın bu iki emri, diğer beş şarttan çok daha izlenmeye değerdir ve bizi esasında Müslüman yapan budur diye düşünen Aliya, bu iki genel mesajın tek tek fonksiyonel olamayacağını iddia etmiştir. Aliya'ya göre sadece iyilik yapmak, iyiliği yaparken belirli bir inançtan yoksun olmak, iyiliğin boyutunu değiştirebilirken, öte yandan sadece inanmak da pasifize olmuş bir ruhu temsil edecektir. İslam'a göre insani olan her şey iyi amel ve iman etmekten oluşmakta, İslam bütün insanları bu iki hedefe doğru çağırmaktadır. Namazı hedef değil, araç olarak gören düşünür, kendisine karşı "İslam nedir?" sorusu yöneltildiğinde, ona "iman etmek ve iyilik yapmak" şeklinde cevap vereceğini, diğer şartları (namaz, oruç, zekât...) bu genel mesajın ardından sıralayacağını ve son olarak da ana mesaja uyulduğu takdirde bütün ibadetlerin İslami olacağını savunmuştur (İzzetbegoviç, 2014: 155-161).

İslam'ın temel parolası *Allah'tan başka ilah yoktur* parolasıdır ve bunu her Müslüman günlük uğraşlar içerisinde defalarca kullanmaktadır. Bu parola, hakimiyeti kayıtsız şartsız sadece Allah'a atfetmekte, bunun dışında insan hiç bir biçimde tahakküm altına alınamamaktadır. Kurtuluş ve hakimiyet Allah'ta ve O'na imandadır. Kur'an, insanlardan değil, Allah'tan korkulmasını aşılama, bu sayede Allah'tan başka her türlü teslimiyeti reddetmektedir. İnsan, Kur'an'ın bu yüce çağrısı sayesinde özgür, korkusuz, onurlu yaşamanın sırrına ulaşmaktadır. Tarih boyunca kutsallık atfedilen çeşitli idol, firavun, tanrı-kral, vatan kurtarıcıları gibi hatasız, yüce görülen bütün kişilikler, halkı tahakküm altına almış, halk da bütün başarısını, onurunu, şükranlığını bu kişiliklere teslim etmiş, dolayısıyla sınırsız yetkiye sahip bu kişilikler zamanla despotluk özelliği kazanarak halkını yok etmeye kalkışmıştır. Böyle bir tarihsel konjonktürde insanların ilahlık vasfının olmadığını, ubudiyete layık olanın sadece Allah olduğunu,

Allah'ın bir olduğunu, mülkün O'na ait olduğunu, insanın ise zayıf olduğunu, dolayısıyla ona ilahlık atfedilemeyeceğini savunan Kur'an, bu evrensel özelliğiyle insanın özgürlük mücadelesinde temel dayanak noktasıdır (İzzetbegović, 2014: 101-103).

Mekke'de olup bitenleri İslam olarak görmeyen Aliya, İslam'ın başlama noktası olarak Medine'yi ele almıştır. Mekke'de peygamberin halini zahidlikle ifade eden fikir adamı, peygamberin İslam mesajını Medine'de tamamladığını, bu dönemin İslam'ın hukuki ve sosyal sürecinin kaynağını teşkil ettiğini dile getirmiştir. Buradan hareketle, peygamberin Hira sürecini yorumlayan düşünür, peygamberin Hira'dan ayrılmasını, haniflikten sıyrılması olarak değerlendirdikten sonra onun bu ayrılışı neticesinde İslam peygamberi olduğunu savunmuş; çünkü hanifliğin bu noktada İslam sürecinin pasif noktasını, peygamberin ise bu ayrılığıyla İslam'ın aktivasyon sürecini başlattığını yorumlamıştır. Aliya bu ayrılış sürecini mistik ile aklın, meditasyon ile eylemin karşılaşma süreci olarak değerlendirir. Ona göre İslam mistik olarak başlamış, peygamberin eylemsel tavrıyla beraber siyasallık ve devletleşme sürecine girmiştir (İzzetbegović, 2012: 257).

İslam'da tefekküre verilen öneme binaen Aliya, Kur'an'dan birçok örnek aktarılabilceğini, duygu ve akıl ilişkisinin ruhun içinde bulunduğu inanç ortamına zarar veremeyeceğini, aksine bu inancı güdüleme özelliğine sahip olacağını, nihayetinde bilim ile dinin/vahyin çatışmadan ziyade işbirliği içerisinde olacağını düşünmüştür (İzzetbegović, 2006: 223). Bunu İslam'ın ufku olarak gören Aliya, düşüncemize göre esasında Batı'nın akla verdiği önemin insanlık için, dolayısıyla İslam için gerekli olduğunu, yıllarca bunun bütün İslam coğrafyasında ihmal edildiğini ima etmiştir.

Balığın yaşaması için su ne derecede öneme sahipse, dünyanın da Kur'an ve İslam'a o derece ihtiyacı olduğunu sa-

vunan Aliya, geleneksel ortamda İslam'ın beş şartından dördünü oluşturan namaz, oruç, zekât, hac üzerine de kapsamlı, anlamlı açıklamalar getirmiştir. Orucun ilk ve en önemli anlamının ruhun beden üzerindeki tahakkümü olduğunu kaydeden Aliya, ona beden ile ruh arasında tecrübe edilen bir savaş gözüyle bakar. Oruçlu bir insan, bedeninin taleplerini göz ardı ederken ruh, bu talepleri denetleme görevi görür. Oruç bu şekilde tecrübe edilirse Aliya'ya göre o, sadece aç kalıp acı çekmekten sıyrılıp haz veren bir şey olmaya başlar (İzzetbegoviç, 2006: 316). Orucun aynı zamanda bireyselliğin aksine sosyalleşmenin bir ürünü olduğuna da değinen Aliya, orucun tarihten beri her zaman birliğin temsili olduğunu düşünmektedir. Bu anlamda orucun terk edilmesi, birliğin zedelenmesi demek olup, o şahsi bir sorumluluktan ziyade toplumsal bir sorumluluğu teşkil etmektedir. Zühd, sevinç ve zevk gibi insani olguları bir araya getirme özelliğine sahip olan oruç aynı zamanda dünya üzerinde herkesin herhangi bir ayırım gözetilmeden bu ibadeti yerine getirmesi gibi bir işleve de sahiptir. Burada, oruçlu insana kralın sarayında rastlanabileceği gibi, bir köy kulübesinde veya bir işçinin meskeninde de rastlanabilmektedir. Bu da toplumda birleştirici bir unsur olarak orucun mahiyetini sergilemektedir (İzzetbegoviç, 2012: 274).

Namaz ile ilgili görüşlerine de yoğunluk kazandıran düşünür ve eylem adamı Aliya, namazı, İslam'ın iki kutuplu birliğinin en önemli ifadesi olarak görmüştür. Diğer dinlerin aksine İslam'da namaz, içinde temizliği yoğun olarak barındıran bir faaliyetdir. Mesela abdest alırken yapılan hareketlerde namazın aklı unsurlarına rastlanmaktadır. Bu hareketlere dikkat edilecek olursa, namaz bir ibadet olmanın yanı sıra disiplin ve arınma gibi özellikler de taşımaktadır. Sabahın erken saatlerinde soğuk suyla abdest alıp imamın arkasında esas duruşa geçmek, askeri bir takım ritüelleri de taşımaktadır. Günde beş vakit olarak eda edilen bu ibadet, bedeninin rahatlık ve gevşekliğine karşı alınan sert bir önlemdir. Ayrıca

gün içerisinde mekân ve zaman gibi tespitlerin dikkate alınmasını gerektiren namaz, tabiatla var olan gerçeklerle uyum içerisinde olunmasını gerektirmiştir. Bu nedenle olsa gerek, astronomi, İslam'ın en erken dönemlerinde Müslümanlarca geliştirilen bir bilimdir. Namazın bu özellikleri, toplu halde kılınmasıyla sosyal alanda da tatbik altına alınmıştır. Toplu halde kılınan namaz, bireyler arasında doğrudan ilişkiler kurma ve birlik olma gibi meziyetler de sunmaktadır. Caminin buradaki pozisyonu kayda değer özelliktedir. Cami insanları iyi niyet etrafında birleştiren, onları sorumluluk itibarıyla eşit gören bir okul niteliğindedir. (Aliya, 2012:265-267) Bu okul siyasi, ekonomik, kültürel ilişkiler barındıran evrensel, ahlaki, insanî, kısacası İslami olan her şeyi taşımaktadır. Namazın bu rolü asırlarca varlığını korumuş; ancak günümüzde bu rolün şeklen yerini alsa da fonksiyonel olarak yok olduğunu görmekteyiz. Aliya'nın, görüşlerinde bu hayati role de yer vermesi, İslami kimliğinin sınırlarının ne kadar geniş olduğunu tespit etmek açısından önemlidir.

Namazın ardından Aliya hemen zekât ile ilgili görüşlerine yer vermiştir. Bu sıralama, tesadüfen, rastgele yapılmış bir sıralama değildir. Kur'an'ın bir çok emrinde namaz ile zekât bütünlük arz etmekte, peygamber ve onu takip eden halifelerin uygulamalarında da bu bütünlük rahatlıkla sezelebilmektedir. Mekke döneminde gönüllü bir yere sahip olan ve bir nevi sadaka olan zekât, Medine döneminde Müslümanların devletleşme çabalarıyla beraber kanuni güvence altına alınmıştır. Fakirler adına, zenginlerden alınan bir tür vergi olan zekât, ibadetin namaza dönüşmesi, dinin İslam'a dönüşmesi gibi bir örneklik taşımaktadır. Burada sadaka, zorunlu kılınarak zekâtlaştırılmış, bu zorunluluktan maksat da toplum içerisindeki gelir dengesizliğini ve gelir uçurumunu ortadan kaldırmak olmuştur. Medine'deki sosyalleşmenin bir ürünü olan zekât, yasallaşarak sosyalleşme sürecine katkıda bulunmuştur. Kur'an'da yer alan ayetlere göre zekâta Mekke'de

inen ayetlerde sekiz defa yer verilirken, Medine’de inen ayetlerde ise yirmi iki defa yer verilmiştir. Bu da zekâtın sosyal boyutunu gözlemek açısından çok önemlidir. Yoksulluğu gidermeye yönelik bir faaliyet olarak görülen zekât, burada yoksulluğun da tarif edilmesini gerekli kılmıştır. Aliya’ya göre, yoksulluk, sadece sosyal bir problem değildir, o, sadece yoksunluk da değildir. Yoksulluk, bünyesinde kötülüğü de barındırmaktadır. Yoksunluk, yoksulluğun sadece dış görünüşüdür, onun iç görünüşü de vardır ki bu da kötülüktür, günahıdır. Refah içerisinde yaşayan toplumları böyle değerlendiren Aliya, dünya nüfusunun üçte birinin yetersiz beslenme gerçeğini, imkânların kıtlığına değil, insanların merhametsizliğine bağlamıştır. Ona göre yoksulluk, içerisinde suçluluk duygusunu da barındırmaktadır. Zekât, burada bu suçluluk duygusunun çözümü için devreye girmektedir. Yoksulluk, Aliya’ya göre bir problem olmanın yanı sıra aynı zamanda bir günahıdır. Bu yoksulluk mülkiyetin değişmesiyle belki giderilebilir ancak burada şahsi çaba ve iyi niyet de zorunlu olarak devreye girmelidir. İşte bu noktada Aliya, çaba ve iyi niyetin olmaması sonucu yoksullukta günah ve suçluluk duygusunun olduğunu da söylemeyi doğru bulmuştur. Zekâtın, gönüllülük veya zorunluluk mu olması gerektiğine ancak insanların karar verebileceğini belirten Aliya, bu işin gönülle yapılabileceğini, dolayısıyla çözümün insanların kararlarına bağlı olduğunu açıklamış, zekâtın zenginden fakire bir kıymetler nehri olduğunu, onun insandan insana ulaşan bir şefkat ve yardımlaşma bağı olduğunu paylaşmıştır. Zenginlerin kayıtsızlığını ve yoksulların mahrumiyetini giderme amacı taşıyan zekât, İslam’da gaye olarak zenginliği kaldırmanın yerine, fakirliği ortadan kaldırmayı seçmiştir (İzzetbegoviç, 2012: 268-270).

Namaz ve zekât arasındaki ilişkiyi bir düalizme tabi tutan Aliya, namazı manevi, zekâtı sosyal olarak değerlendirmiş, buradan hareketle namazın daha çok bireysel, zekâtın ise top-

lumsal özelliğinin olduğunu savunmuştur. Hedefleri farklı olsa da ikisinin bir bütün oluşturduğuna tarihi kayıtlardan da örnekler sunan düşünür, peygamberin bir hadisinde “*Namaz kılınmak ve zekât vermek size emrolunmuştur. Zekât vermeyen, namazdan da nasibini alamaz.*” dediğini ortaya koymuştur. Bu, tıpkı din ile amel arasındaki birliktelik gibidir. Peygamberin hemen vefatı sonrası bazı kabilelerin zekât vermeyi reddetmesini, halife olan Hz. Ebubekir zekâtın bu önemini bildiği için olsa gerek hiçbir noktada taviz vermemiş, zekât vermeyi reddedenlere karşı savaş açmıştır. Kur’an’ın *namaz kılın ve zekât verin* emrini *iman edin ve salih amel işleyin* emriyle aynı formülasyona tabi tutan Aliya, bu düalizmin dini, ahlaki ve sosyal bir boyuta sahip olduğunu ifade etmiştir. Buradan hareketle Aliya, genel anlamda İslam’ın iki kutuplu bir birliği temsil ettiğini düşünmüştür (İzzetbegović, 2012: 273-274).

İslam ile ilgili genel bilgiler verdikten sonra Aliya, günümüzde İslam ülkelerinde tartışılan tarihi bir takım sorunlara da yer vermiştir. Öncelikle hadis ile ilgili görüşlerine yer verirken düşünür, onların sahih olup olmadığına dair kişisel düşüncelerine yer verir. İslam’ı bir düşünüş tarzından ziyade bir yaşayış tarzı olarak gören düşünür, Kur’an’ın hadis olmadan yeterince anlaşılamayacağını; çünkü hadislerin Kur’an’ın bir nevi uygulanışı olduğunu kaydetmiştir. Ona göre İslam, sadece peygamberin hayatında pratik bir felsefe olarak ortaya çıkmıştır. Buradan hareketle Aliya, hadislerle karşı doğru bulmadığı bir yaklaşımı da ele almıştır. Halâ Müslüman camiada tartışılan, güncel bir konu olan hadislerin inandırıcılık derecesine şöyle bir çözüm sunmaktadır. Ona göre, hadisin sahih olup olmadığı konusunda senetler yani rivayet zincirinden ziyade önemli olan onların Kur’an’ın genel mesajıyla uyumlu olup olmadığıdır. Örnek olarak Müslümana inziva ya çekilmeyi aşıl原因an hadislerle itibar edilmemesi gerektiğini düşünen Aliya, yine de hadisin bu durumda kaynak olarak reddedilmemesini, Kur’an’ın daha iyi anlaşılabilmesi için

değerlendirilmesini düşünmektedir (İzzetbegoviç, 2012: 277; İzzetbegoviç, 2006: 305).

Aliya, son olarak İslam tarihinde asırlarca etkisini gösteren, halâ da birçok Müslüman topluluğunu ciddi bir biçimde tahakkümü altına alan tasavvuf ile ilgili eleştirilerde de bulunmuştur. Tasavvuf kültürünün insanı pasifize eden etkisini kabullenemeyen düşünür, insanı daha çok mücadelecı kılan özelliklere yer vermiştir. Bu noktada tasavvufun İslam'ın karakterini değiştirdiğini ve 11. yy.'dan 19.yy'a kadar yaklaşık bin yıllık bir döneme damgasını vurduğunu ifade etmiştir. Tasavvuf, ona göre insanda var olan enerjiyi yok etmiş, düşünsel mekanizmaları durdurmuş, dolayısıyla Kur'an'ın dışı alemini gözlemlene ve inceleme emrine ters istikamette bir etki yaratmıştır. Bu, bir nevi tarihten ve gerçeklerden uzaklaşmaktır. Günümüzde Fazlurrahman'ın da aralarında bulunduğu bir çok mütefekkir, tasavvufun İslam'ın niteliğine zarar verdiğini açıkça ortaya koymuştur. Burada mesela sufilerin uygulamalarından örnek verilecek olursa, sufiler türbelere ve velilere aşırı bir yücelik atfetmiş, bu da Kur'an'da yer alan *tevhid* esasına aykırılık oluşturmuştur. Tasavvufu aktif direnişten ziyade pasif bir direniş olarak gören mütefekkir Aliya, onun var olan problemlere karşı çözüm üretmek yerine insanlara bireysel anlamda "kendinden geçme" gibi bir takım telkinlerde bulunduğunu tespit etmiştir. Böylesi bir algı hem Kur'an'ın hem peygamberin vizyonuna zıtlık oluşturmuştur (İzzetbegoviç, 2006: 306-312).

İslam'ın beş şartının sonuncusu olarak kaderin kabul edilmesini ele alan İzzetbegoviç, insan iradesinin, kendi kaderinin sınırları karşısında çok daha sınırlı olduğunu düşünmektedir. İnsana dünya hayatında bir çok şeyin kaçınılmaz bir şekilde etki ettiğini doğal afetlerle örnekleyen İzzetbegoviç, insanın dünya ile ilgili edindiği bilgilerin kendi kaderine hiçbir zaman hâkim olamayacağına dair bilgisini arttırdığını, ilmin bunca gelişimine rağmen kontrol altına alınamayan daha

bir çok olgunun olduğunu, bu sınırı aşmanın da Allah’a teslimiyetten geçtiğini savunmuştur. İnsanın ne yaparsa yapsın dünyada ruhen ve bedenen acı çekme ihtimalinin var olduğunu savunan Aliya, tesadüf, ölüm, acı çekmek, mücadele etmek gibi olguların kaçınılmaz olduğunu iddia etmiştir. Böyle bir ortamda kadere teslimiyet her şeyi olduğu gibi kabul etmek, karşılaşılan güçlüklerle karşı bilinçli bir şekilde sabır ve tahammül göstermektir. Bu farklılık, İslam’ı Batı felsefesinin dünya hakkındaki “iyimser” tablosundan ayırmaktadır. İnsanın gönüllü olarak başvurduğu bu teslimiyet, ona güven içerisinde olduğunu telkin eder. Burada Allah’ın iradesine teslimiyet ve insanların iradesine karşı bağımsızlık vardır. Bu yöntemle Aliya, Allah’a itaatin insana olan itaati reddettiğini, insanın kaderini kabullenişini de onu özgür kıldığını dile getirmiştir. Bu hürriyetin edinilmesinin bir şartı da insanın kaderine boyun eğmesidir. İnsanın dünyadaki mücadelesini makul ve huzurlu kılan, onun kendi kaderine karşı tam hakimiyet kuramadığının neticesidir. Burada insana düşen çaba ve mücadele etmek, gerisini, yani başarıyı Allah’tan beklemektir. Teslimiyeti, insanın bu dünyada insanî olan duruşuyla karşılaştığı güçlükleri aşma, onlara karşı tahammül etme, onları anlamlandırma süreci olarak değerlendiren Aliya, onu en son raddede İslâm olarak ifade etmiştir (İzzetbegović, 2012: 357-360).

Aliya İzzetbegović’in İslam coğrafyasında mevcut bütün bu problemlere karşı bakış açısı, onun Batı dünyasından edindiği eleştirel bakışa bağlanabilir. İzzetbegović, Batı dünyasının tarihten gelen inançlarını kendi değer süzgecinden geçirmiş, onlarla ilgili dönüşüm eşiklerini tarihi bulgularla tespit edebilmiş, buradan hareketle İslam’a ve onun tarihi verilerine yer vermiştir. Yukarıda yer verdiğimiz konular örneğinde olduğu gibi, onun bu sonuçları edinmesi onun gerçekçi, radikal, cesur söylemlerine bağlanabilir. Bu özelliklere sahip olacak ki Aliya, İslam tarihi ile ilgili değerlendirme-

lere giderken onun ya tutkulu bir nefretle ya da tutkulu bir aşkla yazıldığını, dengeli bir tarih yorumunun yapılmadığını söylemeyi de unutmamıştır. Bu duygusal vizyonun tarih değil ancak şiir yazabileceğine değinen fikir adamı, asırlarca İslam adına asılsız ve tarihle uyuşmayan yorumlar yapıldığını savunmuştur. Asırlar sonra ortaya çıkan araştırmacıların konuya nesnel, gerçekçi, iyi niyetli yaklaşımını da konudan zaman açısından uzak oluşlarını, onların yeterli verimi sağlayamadıklarına neden olduğuna bağlayan Aliya, onların istese de nesnel olamadıklarını savunmuştur. Bunun yanı sıra Müslüman topluluktan samimi araştırmacıların da konuya aşırı bir kutsiyet atfettiklerini, bunun da hakikatten uzaklaşmak olduğuna değinen İzzetbegoviç, tarihin hem inişlerinin hem de çıkışlarının hem karanlık hem de aydınlık devirlerinin olduğunu dolayısıyla İslâm tarihinin de böyle olduğunu, onun nefret ve sevgi duyguları arasında orta bir yeri teşkil ettiğini dile getirmiştir (İzzetbegoviç, 2006: 325).

Kimliksel bir bulgu olarak İslâm'ın Aliya'nın hayatında düşünsel devinimler yarattığını söylemek yerinde olacaktır. Sahip olduğu bu kimlikle hayatına yön veren Aliya, problemleri ortaya dökmekle sınırlı kalıp, çözümsüzlük üreten biri olmayı da tercih etmemiştir. İslâm ve İslam coğrafyasının bu algısal çıkmazını bütün boyutlarıyla ortaya döktükten sonra Aliya, çözüme odaklı, sağlıklı ve bir o kadar da gerçekçi bir takım öneriler sunmuş, konuya dair pusula görevini gören bir takım parametreler belirlemiştir. Bu parametrelere araştırmamızın son kısmında değinelim.

3.2. Aliya'nın İslam Düşünce Dünyasına Katkısı

1970 yılında yazdığı *İslâm Deklarasyonu* adlı eserini *Müslüman Halkların ve Müslümanların İslamlaşmasına Dair Bir Program* koduyla özetlemeye çalışan Aliya İzzetbegoviç, sahip olduğu İslami kimliğin bilinciyle İslam coğrafyasında ka-

yıtsız, pasif bir lider olmayı tercih etmemiş, aksine, mücadele ve direniş dolu cesur karakteriyle dünya üzerinde yaşayan bütün Müslümanlara bir İslam dersi vermiştir. İzzetbegoviç, İslam medeniyetinin tarih içerisindeki gelişim çizgisinin iniş ve çıkışlarla dolu olduğunu, bunun tarihteki her olay gibi normal bir şey olduğunu düşünerek mevcut problemlere gerçekçi bir metodolojiyle yaklaşmış, nihayetinde bu problemlere çözüm olarak da yine Kur'an'dan yanıtlar sunmuştur. İzzetbegoviç, çözüm önerilerini sunmadan önce hayatî önem taşıyan gelişmişlik, geri kalmışlık, kayıtsızlık, eğitimsizlik gibi İslam coğrafyasının daha yeterince tanışmadığı bir takım olguları sebep ve sonuçlarıyla beraber determinist bir bakış açısıyla açıklamaya çalışmıştır.

İzzetbegoviç, ilk can alıcı sorusunu Müslümanların neden geri kaldığı şeklinde belirlemiştir. Peygamberin 632'de vefatından sonraki bir asırlık dönemde İslam'ın siyasi ve manevi iktidarının Atlas Okyanusu'ndan Çin'e, Aral Gölü'nden Nil'in alt kısımlarına kadar tarif edilemeyecek genişlikte topraklara ulaştığını önümüze koyan Aliya, sırasıyla Suriye, Şam, Ktesifon, Hindistan, Mısır, Kartaca, Semerkand ve İspanya'nın fethedildiğini, İstanbul'un kuşatıldığını ve Güney Fransa'ya kadar ayak basıldığını gözlemlemiştir. Buradan hareketle İslam'ın İspanya, Ortadoğu ve Hindistan ekseninde üç ana bölgede bin yıllık bir hakimiyet kurduğunu kaydeden düşünür, medeniyetlerin karşı karşıya gelişini kaçınılmaz görmüş, bu anlamda İslam medeniyeti ile Batı medeniyetinin karşılaşmasını doğal bulmuş; ancak Müslümanların burada Batı'daki medeniyeti edinme karşısında ya topyekün reddedici ya da kabul edici bir yaklaşımla gelişimini sağlamak istemesini eleştirmiştir. Aliya, Müslümanların Batı'ya olan teknolojik bağımlılığının siyasi bağımlılığı da beraberinde getirdiğini savunmuş, Müslümanların bu konuda pasif bir tüketici konumunda olduğunu bir gerçeklik olarak ortaya koymuştur. Bu durumun, sahip oldukları nüfus ve doğal

kaynaklara göre Müslüman camiasında bir tezat oluşturduğunu düşünen Aliya, burada temel problem olarak İslâm ve Kur'an'ın tabiata olan bakış açısının göz ardı edildiğini ele almaktadır (İzzetbegoviç 2007: 199-202).

“İlk indirilen *İkra* (Kur'an-ı Kerim, 96:1) sözünde güçlü bir çağrı, kişinin dış dünyayı keşfetmesine yapılmış bir vurgu vardır, ama dış dünyanın keşfedilmesi sadece toplanan bilgilerin üst üste yığılması değildir; burada dış dünyaya kayıtsız kalan bir bakış yoktur, bunun içinde irade, istek ve çaba vardır; işte bu kelimenin tam anlamıyla dindarca bir tavidir. Çünkü ayet şu şekilde devam etmektedir: “*Rabb'inin adıyla oku*” Öyleyse öğrenme soylu bir tefekkürdür, Allah'ın dünyadaki işaretlerini okumaya çalışmaktır. İslam kültürünün hem geçmişteki hem de gelecekteki özelliği budur. Bizim baktığımız dünya salt tabiat değil, Allah tarafından yaratılmış bir sanat eseridir” (Aliya, 2003: 375).

Kur'an'ın birçok ayetinde de geçtiği gibi gözlem gücünün aşılmasına sırt çeviren Müslümanlar, Batı'nın ortaya attığı deneysel düşünce metodunu da izlemeyi ihmal etmiştir. Esasında İslâmî olan bu metot, Batı'yı, modern medeniyetini kurmaya iterken, Müslümanlar burada tarih içerisinde erken dönemlerindeki başarılarıyla uyumayı tercih etmiştir. Deneysel düşünce metoduna dayalı eğitimin ihmal edilmesi sonucu Batı'ya karşı yoğun bir beyin göçü yaşandığını ortaya koyan Aliya, manevi-ahlaki gelişimlerini tamamlamadan Batı'da eğitim görmeye giden zihinlerin, Batı medeniyeti karşısında derin bir eziklik, güçsüzlük yaşadığını, eğitimleri sonrası döndüğü ülkelerde de topluma karşı bir üstünlük duygusuna sahip olduğu sonucuna varmıştır. Böyle bir zihinsel formülasyonla kendi yerel değerlerini, Batı'dan elde ettiği kültüre karşı koruyamayan eğitim görmüş, aydın kesim yeni bir Amerika yaratma gibi bir ütöplast eğilim sergilemeye başlamış, nihayetinde Batı'dan edinilmesi gerekenleri iyi bir ayıklama sürecine tabi tutamamıştır. Bu da siyasi, ekonomik,

kültürel her anlamda bağımlılığın gittikçe artmasına yol açmıştır. Aliya, bütün bunlara sebep olarak eğitimsizliği öne sürmüş ve İslâm coğrafyasında radikal bir dönüşüme tabi tutulması gereken en öncelikli konu olarak eğitimi ele almıştır. Din ile beraber eğitimde de yaşanan bu derin uçurumu ekonomik yetersizlik ile gerekçelendiren Aliya, bütün Müslüman ülkelerin harcamalarının büyük bir bölümünü eğitime ayırması gerektiğini samimiyetle savunmuştur. Gerçek bağımsızlığın ancak eğitime yönelik bir devrim ile oluşacağını dile getiren bilge adam, ilk dönemlerinde İslâm'ın diğer medeniyetlerin bilimsel tecrübeleri karşısında hiçbir komplekse kapılmadan onları edinmeye çalışmasına değinir. Özetle Aliya, eğitimi, gelişimin vazgeçilmez bir parçası olarak değerlendirmiştir (İzzetbegoviç, 2007: 202-204).

Eğitim ile ilgili tespitlerinden sonra Aliya İzzetbegoviç İslâm coğrafyasının gelişmişlik düzeyi bakımından neden Batı'nın gerisinde kaldığı sorusuna tekrar yer vermekle konunun çözümüne yönelik ısrarcılığını korumuştur. İzzetbegoviç'e göre, İslâm'da din bloğunun tek boyutlu olarak ele alınması sonucu, Kur'an'ın emrine aykırı olarak bilinç ve faaliyet süreci bir kenara bırakılmış, dolayısıyla İslâm farklılık iddiasını yitirmiştir. Onu din olarak uygulayan devlet sıradanlaşmış, neticede din de sıradan bir hâl almıştır. Böyle bir durumda devlet, kendi kutsiyeti ve gücü olan iktidar özelliğini kazanırken, din ise toplumu pasifize eden bir özelliğe bürünmüştür. Böyle bir olgunun Hristiyanlık öğretisiyle uyumlu olduğuna dikkat çeken İzzetbegoviç bu süreci İslâm'ın Hristiyanlaşması, Hz. Muhammed'den Hz. İsa'ya doğru bir gerileme olarak değerlendirmiştir (İzzetbegoviç, 2012: 263). Özellikle Hindistan'ın İngilizlerce işgal edilmesi ile başlayıp I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan süreci bir gerileme süreci olarak gören Aliya bu dönemi *İslâm'ın Karanlık Gecesi* olarak tanımlayarak iki önemli sebebi şahsi değerlendirmelerine dahil etmiştir. Aliya'ya göre iç ve dış olmak üzere iki önem-

li sebep var ki İslam coğrafyasında yaşanan gerileme süreci bundan büyük ölçüde etkilenmiştir. Bunların ilki olan Moğol İstilasası İslam coğrafyasını haricen etkilemiş olsa da zararları açısından önemli bir yeri teşkil etmiştir. Moğol istilasının boyutlarının yeterince algılanmadığını düşünen mütefekkir Aliya, çok geniş bir alana yayılan istilanın o ana kadar edilmiş İslami birikimin çoğunun yok edilmesine yol açtığını savunmuştur. O dönem İslam coğrafyasının kültür merkezlerini de içine alan bu istila, aynı zamanda demografik açıdan şehirlerin yok olmayla yüz yüze kalmasına sebep olmuştur. İşte böyle bir sebep önemli bir yer işgal etmiş olacak ki Aliya, İslam coğrafyasının tekrar toparlanamayacak derecede büyük zarar gördüğünü ifade etmek için bu nedeni dikkate almıştır. Ardından dahili bir neden olarak İslâm'daki teolojik tevil metodolojisini ele alan Aliya İzzetbegoviç, İslam'ın Batı'daki algıya benzer biçimde sadece bir din olarak algılanması sonucu dünyayı değiştirme, dönüştürme etkisinin yok olduğunu düşüncelerine ilave etmiştir. Aliya'ya göre İslam, Batı'nın değerlendirdiği gibi sadece bir *religion* değildir. O, aynı zamanda ibadetlerle sınırlı bir ritüeller zinciri de değildir. Aliya'nın bu pencereden dine bakışı şöyledir:

“Hayatı sadece din ve dua ile değil, aynı zamanda çalışma ve bilimle tanzim etmek gerektiğine inanan, dünya tasavvurunda ibadethane ile fabrikanın yan yana olması gerektiğine izin vermekle kalmayıp talep eden, insanları sadece terbiye etmek değil, aynı zamanda onların dünyadaki hayatını kolaylaştırmak gerektiğini düşünen ve bu iki hedefin birbirine kurban edilmesi için hiçbir sebebin bulunmadığı fikrinde olan kimse, o İslam'a aittir” (İzzetbegoviç, 2010: 47).

İslam, özelde bireyi genelde uluslararası toplumu olumlu anlamda bir değişime tabi tutan ve sadece teolojik bir çerçeveye sınırlı tutulamayacak olan bir yaşam tarzıdır. Aliya, buradan hareketle İslam'ın sadece beş şartıyla sınırlı kalınmasını, dinin sadece bunlardan ibaret olduğu anlayışını şiddetli

bir biçimde eleştirmiştir. Tarihi kayıtlarla İslam kültürünün birikimine dikkat çeken Aliya siyasi, ekonomik, toplumsal anlamda tarihte benzerine ender rastlanan bir gelişmeyle yoğun bir fetih sürecine girişen Müslümanların bu başarısını İslam'a olan uyumlarıyla açıklamaya çalışmıştır. Burada ayrıntılara da girmeyi ihmal etmeyen düşünür, İslam ülkelerinde yaşanan bir çok problemi tezini doğrulamada bir ispat olarak kullanmıştır. İslam'ın zulme karşı olduğunu- bunun Kur'an'ın emriyle sabit olduğunu- dile getiren Aliya, şimdi ise Müslüman ülkelerinde kayıtsız, korkak karakterlerin cirit attığını, Moğol zulmüne direnmeyen Bağdat halkının, Kur'an'ın emrine uymamakla artık Müslümanlıklarını yitirmiş olduğunu, bu yüzden zulme maruz kaldıklarını savunmuştur. Yine Müslüman ülkelerde, İslam'ın alkolü yasaklamasına rağmen üretim ve tüketiminin yapıldığını, kardeşlik emrine aykırı hareket edildiğini, kadının onurunun gasp edildiğini, toprağın İslami bir şekilde paylaşılmadığını, iktidarın İslami olmadığını vurgulayarak Aliya, bütün bunların İslam'a aykırı bir yaşayışla mümkün olduğunu anlatmaya çalışmıştır (İzzetbegović, 2014: 17-33). İslâm'ın yeniden doğuş hedefini *"İslam'ın bireysel, ailevi ve toplumsal hayatımızın tüm alanlarında İslam düşüncesinin yenilenmesi ve Endonezya'dan Fas'a kadar tek bir İslam birliğini gerçekleştirmek"* şeklinde bir metoda tabi tutan Boşnak lider, İslâm'ın gerileme ve pasiflik devrelerini İslami alternatifi yokluğuyla açıklamaya çalışmış, yenilenme fikrine iki alternatifle yön vermeye çalışmıştır; *"ya İslâmi yenilenmeye doğru hareket veya pasiflik ve gerileme. Müslüman halklar için üçüncü ihtimal yoktur"* (İzzetbegović, 2010: 19-20).

İslami yenilenme fikrine muhafazakâr ve modernist olmak üzere iki eğilim tepki vermektedir. Muhafazakârlar çözümünü tarihi birikimde, modernistler ise yerli olmayan kültürlerde aramaktadır. İlk sınıf İslam'ı geçmişe, ikinci sınıf da onu yabancı bir geleceğe hapsetmektedir. Her iki sınıf da tıpkı Batı'daki algı gibi, İslam'ı sadece bir din olarak görmek-

tedir. İslami hedefleri doğru biçimde algılayamayan bu sınırlı görüş, İslam'ın özüne yönelik farklı algılamalara neden olmaktadır. İslam'da din ve ilim, ahlak ve siyaset, ideal ve çıkar birlikteliği asırlardır gündeme gelmemekte, insan İslam aracılığıyla bu birliktelikler arasında bir köprü kurmakta, dolayısıyla bu birliktelik sayesinde İslam sadece din olmaktan öte, bütüncül bir yaşam idealine dönüşmektedir. İslam'ı sadece din olarak algılayan muhafazakârlar onun dış alemi dönüştürme vazifesini göz ardı etmekte, modernistler ise bu değişimin imkânsız olduğunu düşünmektedirler. Şeyh ve hocaların temsil ettiği muhafazakâr kanat, Kur'an'ı ve dolayısıyla dini anlayıp yorumlamada tek geçerli sınıf olduğunu halka kabul ettirip İslam'da zamanla bir ruhban sınıfının oluşmasına neden olmuştur. Bu ruhbanlık, dinin yorumlanışının tamamlandığını, artık böyle bir şeye gerek olmadığını benimseyerek dinin sabit kalmasına neden olmuştur. Buradan hareketle her türlü yenilik fikrine karşı çıkan bu kesim, Kur'an'ın evrensel damarını kesmiştir. Kur'an'ın oluşan durum ve zamana göre yorumlanışına yönelik bu tepki, zamanla onu hayatın dışına itmiştir. İyi niyetli bile olsa böyle bir koruma güdüsü, zamanla İslam'a zarar vermiştir. Bu kesime karşı çıkan modernistler ise muhafazakârların öne sürdüğü her şeye tepkiyle yaklaşmışlardır. Onlar, utanmaları gereken yerlerde gurur duygusuna kapılmışlardır. Kendini reformist olarak gören bu grup genelde Avrupa'da eğitim görmüş olmanın etkisiyle ait oldukları topraklarda bir üstünlük yarışına girmiştir. İslami terbiyeden yoksun bu grup halkla manevi ve ahlaki bağ kuramadıklarından dolayı temel ölçütleri kaybetmiş, yerel kültür yerine yabancı kültürü benimseyerek ülkelerinde Batı tipi siyasi mekanizmalar oluşturma hevesine kapılmıştır. Kişisel ihtiraslarının peşinde koşan bu reformistler, Batı'nın neden bu kadar donanımlı olduğuna dair yanlış bir algıya sahip olmuştur. Onlar bu donanımı, Batı'nın yaşam tarzından dolayı edindiği fikrine kapılmış, dolayısıyla yerli olmayan çözüm

önerilerini yerel dinamiklerle birleştirme noktasında yanlış bir yöntem belirlemişlerdir. Onlar, Batı'nın edinmiş olduğu teknolojik, bilimsel birikim yerine, toplumsal hayat tarzından yararlanmaya çalışmış, gelişimi bununla sınırlı tutmuştur. Bilhassa Ortadoğu ülkeleri bu tür örneklerle doludur. Siyasi liderlerinin çabasıyla bu ülkeler yerel olmayan kültür, yaşam tarzı, felsefi birikimle karşı karşıya kalmış ve nihayetinde Batı'ya karşı maddi-manevi bağımlılık duygusuna kapılmışlardır. Zamanla kazandıkları bağımsızlık da sahtedir; çünkü bu bağımsızlık manevi boyutlardan yoksundur ki manevi bağımsızlığı önceleyemeyen bir hareketin bağımsızlığı zamanla milli marş ve bayrak ile sınırlı bir bağımsızlık olarak kalır (İzzetbegoviç, 2010: 21-27). İzzetbegoviç muhafazakâr ve modernist eğilimin bu karşıtlığı üzerinden İslam ülkelerinin karşılaştığı güçlükleri tespit etmeye çalışmıştır. İslam düşüncesinin reddedilmesi gibi daha önemli bir sebebin rol aldığı bu ülkelerde yoksulluk, bölünmüşlük, eğitimsizlik, bağımlılık gibi sonuçlarla karşılaşıldığını bir durum tespiti olarak bizlere sunmuştur.

Aliya'ya göre reform yanlılarının kendi ülkelerinde gerçekleştirdikleri devrim, din karşıtı ve laiklik yanlısı gibi argümanlarla başarıya ulaşmıştır. Ancak yerel değerlere hitap etmeyen bu argümanlar, Batı'da köklü gelişmeler yaşattığı gibi bir gelişim seyrinden uzak kalmıştır; zira Batı'nın değer olarak gördüğü bu argümanlar, bu ülkelerde doğallıktan uzak, yabancı bir takım tanımlamalarla karşı karşıya kalmıştır. Laiklik ve milliyetçilik burada Batı'nın aksine revaçta olmamış, kitlelerce benimsenmesi marjinal düzeyde kalmıştır. Kökeni itibarıyla yerel olmayan bu laiklik ve milliyetçilik talepleri, esasında Müslüman toplulukların tembelliğinin bir neticesidir. Her fikrî devrimin ardında toplumdaki siyasi liderler ile halk arasında bir kaynaşmanın yer aldığına değinen Aliya, siyasi liderleri bu devrimin irade ve düşüncesi, halkı ise devrimin kanı ve kalbi olarak görmüştür (İzzetbegoviç, 2010: 37).

Bilge kral, durum tespiti yaptıktan sonra yanlışların düzeltilmesiyle alakalı bir takım öneriler sunmaktan da geri kalmamıştır. İslami bir düzenin tesis edilmesini şiddetle öneren ve bunu gerekli gören Aliya, burada düzenin parametrelerini de ortaya koymuştur. İnsan-toplum ilişkisi, insanların eşitliği, Müslümanların kardeşliği ve birliği, özel mülkiyet, zekât ve faiz, cumhuriyetçilik, tevhid çağrısı, eğitim, öğretim, vicedan özgürlüğü, bağımsızlık, çalışma ve mücadele, kadın ve aile, Makyavelizm kritiği ve azınlıklar ile ilgili çok yönlü bir ilişkiler ağını ortaya koymuştur. Özellikle insan-toplum ilişkileri bağlamında sadece maddi görünümlü bir çıkar yolun olmadığı, aynı zamanda insanın iç yapısına hitap eden, onu değiştiren ve harekete geçiren bir İslam boyutunun olduğunu dile getirmiştir. İnsanın manevi yanını oluşturan bu boyutun olmadığı bütün değişimler ona göre sahtedir. Bundan hareketle İslam toplumunun da tek yönlü bir değişime tabi olamayacağını, sadece maddi anlamda teknik gelişmelerin yetersiz kalacağını savunmuştur. Bir diğer konuda, cumhuriyetçilik ile ilgili düşüncelerine yer verirken Aliya, hiçbir hakimiyetin mutlak anlamda bir ayrıcalığının olmayacağını, sadece Allah'ın hakimiyetinin kayıtsız şartsız mutlak kabul edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Hakimiyet olgusunu böyle değerlendiren Aliya, buradan hareketle ilk İslami düzeni temsil eden Dört Halife Dönemi'nde kurulan düzenin cumhuriyetle ortak bir kaç noktasını ortaya koymuştur. Ona göre, devlet başkanının seçilmesi ve onun halka karşı sorumluluğu ile bütün işlerin şûra ile halledilmeye çalışılması, onların halk tarafından seçilmesi, bunu bir ilke olarak gören cumhuriyetçi eğilime birer örnektir. O, bu sayede ilk dört halifenin bir kral-çar olarak değerlendirilemeyeceğini savunmuştur (İzzetbegoviç, 2010: 51-61).

Bunun akabinde, Aliya İzzetbegoviç'in karakteriyle özdeşleşen, onun siyasi hayatında da bir çok defa rastladığımız, onun için bir hayat belirtisi sayılan çalışma ve mücadele ile

ilgili görüşlerini değerlendirecek olursak, İslam toplumunun çalışma ve mücadeleyle ayakta kalabileceğini ve bu kanunun sadece İslam toplumu için geçerli olmadığını iddia ederek, çalışma ve mücadeleye karşıt, mucizeye inanç ve dış yardım gibi iki tür insan psikolojisinden kurtulmak gerektiğini dile getirmiştir. Ona göre çalışma ve mücadele dışında insanların bir şey üretemeyeceği bir realitedir, bunun aksini iddia eden her mucize ise gerçeklikten uzaktır. İnsanları yaşadıkları yoksulluk, güçsüzlük, huzursuzluktan kurtarabilecek herhangi bir *mehdi*'nin olmadığını, bunun giderilmesinin yolunun ancak çalışma ve mücadeleye bağlı olduğunu söyleyen Aliya, İslam toplumunda çoğunlukla var olan mehdî beklentisini şiddetle eleştirmiştir. Mevcut mehdî inancının bir diğer adının tembellik olduğuna söylemlerinde yer veren Aliya, dış yardım beklentisinin de bir diğer yanlış inanç olduğunu tespit etmiştir. Ne gerçek dostun ne de düşmanın olduğu bir konjonktürde bir ülkenin, bir diğer ülkenin yardım edeceği beklentisi içerisine girmesini doğru bulmayan Aliya'ya göre bir devlete zenginlik ithal edilemez, o zenginlik ülkenin kendi yerel dinamikleriyle, mücadele ruhuyla ulaşabileceği bir şeydir. Ancak bu yolla edinilen zenginlik gerçektir, değerlidir. (İzzetbegović, 2010: 62-63).

İslami düzenin dini ve siyasi olmak üzere iki ayağı vardır. İslami düzeni tesis etmek için ilk adım olan dini devrim kaçınılmazdır; ancak bunun devamı için de siyasal devrim bir o kadar önemlidir. Bu düzen, kendini ahlaki ve sosyal boyutuyla da gösterir. Bilhassa bunun ahlaki boyutu önemlidir; çünkü tarihten beri bütün güçlü mekanizmalar gücü önce ahlaki temelde edinmişlerdir. Aynı zamanda her çöküş de ahlaki olarak başlamaktadır. Bu yüzden değişim, öncelikle ahlaki, yani içten gelmelidir. Bu değişimin içsel boyutunu temsil etmektedir. Burada dini yenilenme adına yapılacak devrim, yeni irade ve anlayışı ifade eder. Devrimin buradaki hedefi neden ve ne için yaşanıldığına dair anlamlı bir cevap

sunmaktır. Şahsi çıkarlar mı önemli yoksa din çerçevesinde Allah'ın sunduğu kurallar mı dikkate alınmalı? Dini devrimin motivasyonu olan dini yenilenme burada Müslümanların İslamlaşmasıdır. Bunun hareket noktası da Allah'a güçlü iman ve Müslümanlar tarafından dinin öğretilerinin tam olarak uygulanmasıdır. Dini yenilenme kendinden başlamaktır, içeriden başlayan bir harekettir. Buna İslam'ın kendi kaynağından delil sunulabilmektedir. Kur'an, toplumsal değişimin şartını, bireysel değişim olarak görür (Kur'an: 13/11). Ayrıca buna kanıt olarak, İslam peygamberinin uygulamaları da gösterilebilir. Peygamberin Mekke süreci tam olarak bu içsel dönüşümü temsil etmektedir. Kur'an-ı Kerim'in indiği ilk 13 yıl, iman ve sorumluluk gibi meseleleri ele almış, toplumsal ve siyasal normlar Medine sürecinde açıklığa kavuşmuştur (İzzetbegoviç, 2010: 69-72). İzzetbegoviç, geri kalmışlığın verdiği Batı'ya karşı siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel bağımlılığın yaşandığı bir konjonktürde böylesi bir dini yenilenme-Rönesans sürecini bir zorunluluk olarak ele almış, bunu tarihsel bir uyumla detaylı bir şekilde analiz etmiştir.

Özetle İslami düzen ile ilgili ideallerinde Aliya İzzetbegoviç şu hedefleri belirlemiştir:

- Yabancı manevi, fikrî ve siyasî saldırganlığına karşı ve Müslüman ülkelerin şekli ve gerçek bağımsızlıkları için mücadele etmek;
- Bireysel teşebbüsü boğmaksızın, her yerde, eğitim, sanayileşme, toprak reformu ve büyük doğal kaynaklarının millileştirme programlarını desteklemek;
- Kadının yeni, İslami durumu için (harem ve kadının haksızlığa uğramasına karşı), ailenin sağlamlaştırılması ve onu tahrip eden bütün faktörlere karşı mücadele etmek;
- Okulların ve iletişim araçlarının İslamlaşmasını hayata geçirmek;
- "Sefaletsiz ve israfsız bir toplum için" parolası ile her yerde sosyal adalet programlarını desteklemek;

- Alkol, pornografi, fuhuş ve yanlış anlaşılan özgürlüğe karşı mücadele etmek;
- Şovenizm, ayrımcılık ve farklılıkların öne çıkarılmasına karşı fakat Müslüman halkların birlikteliğine katkıda bulunacak her şey için mücadele etmek (İzzetbegoviç, 2014: 139).

Aliya, dinamik bakış açısını ve mücadelecî ruhunu, gençliğe yönelik tavsiyelerinde de sergilemiştir. Düşünür, bugünkü gençliğin yanlış eğitildiği iddiasındadır. Özellikle Müslüman ülkelerin adaletsiz bir takım işgal politikalarıyla yüz yüze kaldığı bir dönemde Müslüman gençlerin bu adil olmayan tavır karşısında gereğinden fazla bir uysallık, nezaket ve itaat kültürü içinde yetiştirildiğinden yakınmıştır. Bilge kral, gençliğin her türlü iktidara itaat içinde olmasını kabullenememiştir. İslam kökenli olmayan bu bakış açısı ona göre gençliği ruhsuz, etkisiz kılmakta, onu, suç ve günaha sürüklenip hakikatten kaçan bir manipülatif devinime sürüklemektedir. Çağın fikrîsel devrimi karşısında Müslüman düşünsel karakterinin yenilmesini bu bakış açısına bağlayan düşünür, iyi niyetli bu kitlenin karşı karşıya kaldığı ikilem sonucu, ahlakî ön planda tutmayan, çıkarları idealize eden, Makyavelist inancı benimseyen kitle karşısında bir aşağılık kompleksine kapıldıklarını öngörmüştür. Ayrıca Müslüman gençlerin, yönetmek için değil, yönetilmek için eğitildiğini savunmuştur. Bunu bir tebaa eğitimi olarak görerek, fitne, adaletsizlik ve esaretle dolu bir dünyada yetiştirilen sakin, itaatkâr gençlerin kendi halklarının esaretine zemin hazırladığını düşünmüştür. Gençliğe verilen tarihsel eğitimin de metodolojik açıdan yanılgılarla dolu olduğunu düşünen Aliya, kutsallık atfedilen tarihin bugünkü gerçeklerden bahsetmemesini büyük bir yanlışlık olarak görmüştür. Mesela, onun zihninde tarihte yapılan mükemmel camileri saymaktan ziyade, bir gencin kendi mahallesindeki caminin eskimiş çatısını onarması çok daha önemli ve anlamlıdır. Kutsallıkla yüklü geçmişe saplantılı

kalınacaksa eğer bir tarih, Aliya'ya göre yakılacak derecede önemsizdir. Aliya, tarihin unutulmamasını; ancak aynı zamanda tarihte yaşanmamasını da samimiyetle savunmuştur. Ayrıca itaat kültürü ile ilgili görüşlerine Kur'an'dan da kanıtlar sunarak tezini desteklemiştir. Kur'an'ın birçok yerinde mücadele ve direniş yüklü ayetlerin yer aldığını örnek olarak sunan düşünür, Kur'an'a atfedilen teslimiyetçilik ruhunu -Allah'a olan teslimiyet dışında- şiddetle eleştirmiştir. Sahte itaatler yerine Kur'an'ın sadece bir tek itaati emrettiğini öne sürmüştür. Bu tek boyutlu itaat sayesinde insanın dünyada özgür olabildiğini ve diğer bütün teslimiyetlerden uzak kalabildiğini savunmuştur. Gençliğe yönelik eğitimsel tavrı bir sorun olarak ortaya koyarak, akabinde buna yönelik bir takım önerilerde de bulunmuştur. Anne ve babalara, gençlerin sahip olduğu gücü sindirmemelerini tavsiye eden düşünür, onların uyuşuk, ruhsuz olmalarına yol açacak eğitimden de kaçınmalarını önermiştir. Tevazudan çok onur, teslimiyetçilikten ziyade cesaret ve merhametten ziyade adalet yüklü bir eğitimin verilmesini önemseyen Aliya son olarak İslam'ın ilerlemesinin sakın ruhlu gençlerden ziyade cesur ve isyankâr ruhlu gençlere bağlı olduğunu ifade etmiştir (İzzetbegoviç, 2014: 125-128).

Aliya İzzetbegoviç, ezber bozucu fikirlerine kadına olan bakış açısıyla devam etmektedir. Günümüzde İslam ülkelerinin çoğunda toplumsal bir vaka olarak kadının kişilik ve onuruna yeterince değer verilmediği bir konjonktürü iyi yorumlayan Aliya İzzetbegoviç, Batı'nın kadına yaklaşımı sebebiyle İslam üzerinden yaptığı saldırılara cevaben bizim, bizlerin de bu durumdan hoşnut olmadığını; ancak bu hoşnutsuzluğun Avrupalı olmadığından değil yeterince İslami olmayışından kaynaklandığı şeklinde düşünmemizi önermiştir. Düşünür, bugün yaşanan temel problemin nedenini İslami normlara uygun bir toplumsal zeminin olmadığına bağlamıştır. Ona göre en büyük yanlış, İslam coğrafyasında yaşanan her şe-

yin İslam ve Kur'an'a uygun olduğunu düşünmektir. Tek şeriatın hâkim olmasına rağmen İslam ülkelerinin çoğunda kadına yönelik uygulamaların farklılık gösterdiğini sunan Aliya, kadının bugün içinde bulunduğu çıkmazın, şeriat ile geleneklerin ve mevcut şartların etkileşimi ile açıklanabileceğini savunmuştur. Kadının peçe takmasının, haremden yer almasının İslam'ın erken dönemlerinde görülmediğini tespit eden Aliya, kadına yönelik bakış açısının dini de aşan bir yönünün olduğu sonucuna varmıştır. Düşünürce göre, gelenek, genel kültür, ahlak seviyesi ve kadının eğitilmesi gibi ölçütler çerçevesinde kadına verilen önem toplumdaki topluma, ülkeden ülkeye değişiklik gösterebilmektedir. Aynı toplumsal kültürün içinde bulunmalarına rağmen, Batı'daki çoğu ülkede kadının statüsü farklılık gösterebilmektedir. Doğu'da da durum benzerdir. Kadının sahip olduğu temel haklar, içerisinde yaşadığı ülkenin gelişmişlik düzeyiyle alakalı bir takım bulgularla değişebilmektedir. Buradan hareketle kadın-erkek eşitliği üzerine değerlendirme yapan Aliya, kadın ile erkeği insan olarak, değer olarak ve sorumluluk olarak eşit görmekteyken, aile içerisinde görevlerin aynileştirilmesi konusunda eşit görmemektedir (İzzetbegović, 2014: 39-45).

Kur'an'a göre kadın ve erkeğin sorumlulukları aynıdır diyen Aliya, buradan yola çıkarak sorumluluğun eşit olmasını değerlerin eşit olmasına bağlamaktadır. Kadını anlamlandırırken onu, verimliliğin, doğumun ve nesillerin değişiminin sembolü olarak ifade eder. Özellikle kadının bu yönlerinin çeşitli saldırılara maruz kaldığı günümüzde Aliya, bu saldırıları anneliğe yönelik saldırılar olarak görmüştür. Çünkü Aliya, her şeyden önce kadını annelik gibi kutsal bir vazifenin taşıyıcısı olarak görmektedir. Bu kutsal görevin insanlar tarafından alçaltıcı olarak değerlendirildiğini düşünen Aliya, anneliğin toplumsal olarak bir statüsünün olmadığından, onun özel bir uğraş haline getirildiğinden yakınmaktadır. Roma döneminde bile annelere saygı ifadesi olarak, hamile bayanların

önünden geçerken insanların eğildiğini dile getiren Aliya, değerlendirmelerinde özellikle Batı toplumunda kadının ve anneliğin onurunun nasıl zedelendiğini gözler önüne sermiştir. Ona göre kadının saygınlığını yitirdiği ilk aşama ekonomiyle alakalıdır. Ucuz işgücü olarak kadınların çalıştırılması ABD, SSCB, Almanya ve Japonya örneklerinde olduğu gibi anneliği atıl hale getirmiştir. Kadının bağımsızlığını savunanlar, onun fabrikalarda ucuz bir işçi olarak çalışmasına engel olamamışlardır. Çalışan kadın, işini anne olmaya tercih etmek zorunda bırakılmıştır. Bu da onun kendi çocuğuna bakmasının küçümseyici, başkasının çocuğuna bakmasının da onurlu bir tavır olarak algılanmasına yol açmıştır. Bunun akabinde kadın, anne olmaktan çıkmış, bir kreş veya bakım evi işçisi olmuştur. Siyasi arenada da hemen hemen benzer durumlarla karşılaşan kadın, sadece anne olarak mutlak bir dokunulmazlığa sahiptir. Kadının anneliğini göz ardı eden hiç bir iddia, onun sahip olduğu değeri yeterince ifade edemez. Kadının bu kutsal vazifesine, yani anneliğe olan profesyonel duruşu, onu diğer mesleklerle karşı amatör kılabilmektedir. Kadınlı ilgili bu yanılgılar, gençliğin yaşadığı temel problemi anlamaya da yardımcı olmaktadır. Kadının tanınmayan rollerinin bir neticesi olarak gençlik, günümüzde bir kriz hayatı yaşamaktadır. Annelik eğitiminden yoksunluk olarak tanımlanabilecek bu temel problemin çözümü, kadının aile ve toplum içerisindeki rolünün, özellikle anne rolünün belirlenmesiyle doğrudan ilgilidir. Bu annelik rolü, tabi ki kadının sosyal bir varlık olarak toplum içerisindeki üretkenliğine engel olmayacak tarzda olmalı; çünkü İslam da bunu kadının miras ve nikah akdi ile ilgili işlemlerde ima etmiştir. Kadının şu durumlarda istihdamı kaçınılmazdır:

- Eşi olmayan bir kadının evin geçimini sağlaması
- Çocuğu olmayan veya yetişkin olan bir kadının üretkenliğini başka alanlarda devam ettirmek istemesi

- Kadının doğal olarak daha üretken ve daha uygun işlerde çalıştırılması
- Savaş gibi olağanüstü durumlarda (İzzetbegoviç, 2014: 45-54).

Konuyla ilgili görüşlerine devam eden Aliya genel bir kaide olarak, İslam dünyasının Batı'dan teknik ve bilimsel anlamda birçok şeyi edinmesini; ancak hayat felsefesi, ahlaki algı ve aile yaşantısı gibi konularda kesinlikle Batı'ya yabancı kalmasını savunmuştur. Avrupalı yaşam tarzını, nasıl yaşanılmaması gerektiği olarak tanımlayan düşünür, psikolojik açıdan bir çok veri sunduktan sonra son olarak İslam dünyasının kimlik kazanma mücadelesi içinde olduğunu, birçok sorunla yüz yüze kaldığını, böyle bir ortamda da kadının eli, kalbi ve aklıyla duruma olumlu anlamda katkı yapacak bir role bürünmesini istemiştir. Kadın, Aliya'nın görüşüyle, doğurganlık ve eğitici rolleriyle İslam dünyasına yeni nesiller katmanın peşine düşmelidir. Ona göre, İslami yeniden doğuş kadına ne kadar katkı sunacaksa, kadın da bir o kadar İslami yeniden doğuşa katkı sunacaktır (İzzetbegoviç, 2014: 54-59).

Dinden bahsedilirken insanların inananlar ve inanmayanlar diye iki sınıfa ayrılmasına Aliya İzzetbegoviç karşı çıkar. O, üçüncü bir sınıfın varlığından bahseder. Ona göre bu ikili ayırım, çok kalabalık olan üçüncü sınıfın varlığını göz ardı etmiştir. Bu üçüncü topluluk, kendini inanan olarak tanımlayan; ancak gerçekte öyle olmayan bir insan kalabalığından oluşmaktadır. Bu topluluk, görünürde bütün ibadetleri yerine getiren, dini gelenek ve göreneklere uyan kimselerdir; fakat aynı zamanda onlar savaş alanından kaçan korkaklar, ticarete hile yapan hainler ve haksızlık yapan, içki içen, ölmeyecekmiş gibi yaşayan ve amirlerine yalakalık yapan kimseler grubunu oluşturmaktadır. Bu insanlar aslında korku içerisinde yaşamaktadırlar; mal, makam, mevki korkusu... Bütün bu korkular arasında eksik olan tek korku ise Allah

korkusudur. Böyle bir yaşantı ile yaşamlarını sürdürmeye çalışmaktadırlar. Bu üçüncü sınıfın durumu, dünyayı daha iyi yorumlamada yardımcı olmaktadır. Bugünkü Müslümanlar, şeklen iyi bir Müslüman; ancak ruhen ve kalben tam tersi bir görünüm sergilemektedir. Dolayısıyla bugün İslam coğrafyasının temel problemi, içerikten yoksun bir maneviyatın yaşanıyor olmasıdır. Bu durum, Kur'an'a gösterilen saygı ile de değerlendirilebilir. Bugün toplum içerisinde Kur'an, her mekânın en yüksek köşesinde sergilenmekte, en iyi hediye olarak sunulmakta, tertibi için en iyi kağıtlar hazırlanmakta, en şatafatlı hat sanatları kullanılmaktadır. Çocuklar bile ilk olarak okumaya Kur'an ile başlatılır; ancak bu okuma, şekilsel bir ezberden ibarettir. Kur'an bu nedenlerle, kanun olmaktan çıkmış, kutsallık atfedilen bir sembol haline gelmiştir. Oysa olması gereken bunun tersidir. Din, Aliya'ya göre bir görev, bir taleptir. Bilinçsiz bir dini aidiyetten ziyade önemli olan, hakikate ruhen bağlanmış insanlardır. Buna, İslam tarihi canlı bir şahittir. İslam coğrafyasında görülen kültürel, ahlaki her gelişimin temeli, İslam'ın ilk iki-üç nesli tarafından sağlanmıştır. Bunu takip eden her nesil, bu birikimden faydalanmıştır. Dikkat edilecek olursa, bu nesillerden sonra İslami anlamda her türlü üretkenlik zaman ilerledikçe etkisini yitirmiştir. Dolayısıyla, tarihi gelişimin de farkında olarak bugün, dini bir devrimin yaşanması İslam coğrafyası için bir gerekliliktir (İzzetbegoviç, 2014: 83-84).

İzzetbegoviç'in tarihe önemli bir yer ayırdığını yukarıda çeşitli konularda belirtmiştik. O, tarihin bir pusula görevi gördüğünün bilinciyle, tarihi okumaları bugünkü konjonktürü değerlendirmede bir araç olarak kullanmıştır. Aliya'nın yaşadığı son dönem, İslam ülkelerinin çoğunun bağımsız olduğu; ancak hepsinin ulusal çıkarlarıyla hareket ettiği bir dönemdir. Aliya, İslami bir düzende bu ayrılığı gidermenin yollarını aramıştır. Ona göre bu ayrılık, bütün Müslüman ülkelerin bir araya gelebileceği bir federasyonla giderilebilir. Siyasi bir yol

haritası olarak sunduğu bu planına, realist camianın verdiği tepkiyi normal karşılayan Aliya, toplumu pasifize eden bu ayrılığın giderilmesi için ciddi bir kararlılık göstereceğine değinmiştir. Tarihi, imkânsızın gerçekleşmesinin hikayesi olarak da değerlendiren Aliya, Müslüman toplulukların ortak sorunlarının hayati bir süreklilikle belirlenmesini, bu sorunların giderilmesi için aşama aşama ekonomik, siyasi, kültürel nitelikte bir takım milletleri aşan kurumların oluşturulmasını önermiştir. İslam coğrafyasının bu parçalanmışlığı, insanların ortak irade ve çabaları sonucu giderilebilir görüşünü paylaşan Aliya, inanılmış bir ütopyanın, ütopya olmaktan çıkacağını iddia etmiştir. Bu önerilerini *Panislamizm* adı altında sunan Aliya, halkın birlik duygusunun siyasi mecralara da ulaşmasını, eylemsel bir birlik duygusunun oluşturulmasını dilemiştir. İslam ülkelerindeki yönetici elitin ırkçı uygulamaları sonucu bir İslam birliğinin oluşmadığını iddia eden Aliya, zaman zaman ortaya çıkan milliyetçilik dalgasının İslam coğrafyasına ithal edildiğini, onun bu topraklara yabancı kaldığını dile getirmiştir. Federasyon önerisini Avrupa Birliği ile örneklediren Aliya İzzetbegović, Müslüman ülkelerin tek başına yaşadıkları problemlerin üstesinden gelebileceklerini; ancak bir federatif yapıyla yavaş yavaş gelişim sürecine girebileceklerini savunmuştur. Burada Aliya'ya göre Müslüman ülkeler için iki seçenek mevcuttur; ya birleşerek gelişecekler, ya da zaman ilerledikçe gerileyecek ve Batı'ya daha fazla bağımlı olacaklar (İzzetbegović, 2010: 81-88).

Aliya İzzetbegović, II. Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu'da yaşanan siyasal ve toplumsal istikrarsızlıkların en öncelikli nedenlerinden olan ve bir küresel çatışma düzeyinde ele alınan İsrail-Filistin çatışması üzerine de anlamlı bir takım kişisel değerlendirmeler yapmaktan geri kalmamıştır. Balkanlar gibi Ortadoğu'ya kısmen uzak bir lokasyonda siyaset mücadelesi veren Aliya, insani ve İslami karakterinin gereğini yerine getirmiş, bu çatışmanın temel dinamiklerini çözüme

katkı sunacak tarzda belirlemiştir. Aliya, konuyla ilgili görüşlerine geçmeden önce, her zaman yaptığı gibi, tarihin anlamlı derslerinden yararlanmışır. Filistin bölgesindeki tarihi hakimiyetleri birer birer sıralayan Aliya, bu bölgedeki Yahudi devletinin varlığının İsa'dan önceki dönemlerde olduğunu tarihsel bir realite olarak sunmuştur. O, son 19 asırda bu bölgede hiçbir Yahudi devletinin mevcut olmadığını tespit etmiş, 638 yılında fethedilmesinden 1918 yılına kadar Filistin'in Müslümanların elinde olduğunu dile getirmiştir. Bu dönemin iki istisnası vardır; 1099-1187 ve 1228-1244 aralığı. Dolayısıyla Aliya, bu tespit üzerinden öncelikle konuya olan yaklaşımını nesnel tutmuştur. İsrail'in kuruluşu, Aliya'ya göre sıra dışıdır. Toprağı ve nüfusu olmayan bir devlet, kısa süre içerisinde toprak satın alma, gasp etme yoluyla ve bu topraklara nüfus taşıma yoluyla devletleşme sürecini tamamlamıştır. *1917 Balfour Bildirisi*, *1948'de İsrail'in kuruluşu* ve ardından ortaya çıkan *1956 Arap-İsrail savaşı* gibi tarihi süreçleri İsrail'in kuruluş süreci olarak değerlendiren Aliya, buradan hareketle yıllar içerisinde İsrail lehine yaşanan nüfus dağılımındaki değişime dikkat çekmiştir. Aliya, Yahudilerin dört önemli çelişki içerisinde olduğunu savunmuştur:

- Yahudilerin Avrupa'ya sürgün edilmesine tepki olarak ortaya çıkan Siyonizmin, bütün kin ve nefretini geçmişte sürekli güven ve barış içerisinde yaşadığı bölge halkı olan Araplar'a karşı sergilemesi
- Yahudilerin kozmopolit ve enternasyonel tavırdan yana olmalarına rağmen ırkçılığın sembolü haline gelmeleri
- ırkçılığa maruz kalan bir halk olarak Yahudilerin özellikle Hitler ile birlikte maruz kaldıkları durumu tamamen Hitler siyaseti güderek Araplara yaşatmak istemesi
- Yahudilerin özgürlük, hukuk, kardeşlik ve liberalizm gibi normların taşıyıcıları olmalarına rağmen, şimdi aksine bir tavırdan yana olmaları, tamamen Makyavelist bir politika uygulamaları (İzzetbegoviç, 2014: 87-90).

İzzetbegoviç bu çarpıcı çelişkileri güncel çatışma ortamının anlaşılabilmesi açısından değerli görmüştür. Aliya, şu tespitin de dikkate alınmasını istemiştir; Yahudiler birçok kez Müslümanların hakimiyeti altında yaşadılar; ancak Müslümanlar şimdiki kısa süre hariç hiçbir zaman Yahudilerin egemenliği altında yaşamadılar. Ve buna ilave olarak Yahudilerin Müslüman ülkelerde dini kimliklerini koruyabildiğini; çünkü bu ülkelerin Yahudilere hoşgörü çerçevesinde yer verdiğini, ayrıca ufak çapta da olsa Yahudilere karşı bir hoşnutsuzluğun olduğunu; ancak Avrupa'daki gibi hiçbir zaman bir anti-semitizm yaşanmadığını örnek olarak sunmuştur (İzzetbegoviç, 2014: 92).

Aliya'ya göre özgür bir Kudüs şehrini teorik ve pratik açılardan sadece Müslümanlar inşa edebilir. Teorik olarak sadece Müslümanlar, İsa ve Musa'yı peygamber olarak tanır, İncil ve Tevrat'ın hükümlerini bu peygamberlere indirilmiş haliyle kabul eder, aksine ne Yahudiler ne de Hristiyanlar böyle kuşatıcı, bütünleştirici bir bakış açısına sahiptir. Pratik olarak da sadece Müslümanlar Kudüs'e hâkim olabilir; çünkü Kudüs, lokasyonu nedeniyle bir Müslüman coğrafyasına aittir. Bu bölgedeki her gayrı-islami hakimiyet, Aliya'ya göre güç odaklı kurulmuş, anormal bir hakimiyettir ve güç paranoyasıyla hareket eden bir devlet özgür olamayacaktır. Aliya, bu tezine kanıt olarak tarihi bilgileri sunmuştur (İzzetbegoviç, 2014: 94). Aliya, konu ile ilgili görüşlerine, Yahudilerin birlik duygusunun Müslümanların bölünmüşlük duygusuna galip geldiği iddiasıyla son verir. Aliya'ya göre Yahudiler, birleşmenin verdiği güç sayesinde Müslümanları yenebilmiştir. Dolayısıyla ona göre Yahudilerden nefret etmek yerine, onlardan ders almak daha anlamlıdır. Onlar gibi Müslümanlar da güçlü ve birlik içerisinde olmak zorundadır. Kudüs'ün sadece Müslümanlara ait olması değil, tüm dünya halklarına açık olması için güçlü olunmalıdır (İzzetbegoviç, 2014: 97-99).

SONUÇ

Aliya İzzetbegoviç'in Bosna-Hersek bağımsızlık sürecine ne derecede katkı sunduğunu araştırdığımız bu çalışmada sonuç olarak ifade edilebilecek şey, bağımsızlık mücadelelerinin mutlaka bir lider, bir kahraman etrafında şekillendiği, dolayısıyla Bosna-Hersek'in bağımsızlığı ve Aliya'nın ayrı olarak değerlendirilemeyeceğidir. Bosna-Hersek'in devletleşme çabalarını güdüleyen temel bir aktör olarak Aliya İzzetbegoviç, siyasi ve entelektüel kişiliğinin sayesinde Soğuk Savaş'ın bitişinin yaşandığı yıllarda yürüttüğü rasyonel siyasetle halkının bağımsızlık mücadelesinde başarıya ulaşmasında en önemli rolü oynamıştır.

Aliya İzzetbegoviç parti liderliği ve devlet başkanlığı görevlerini yürütürken, Batı'nın birçok siyasi, kültürel, askeri engeliyle karşılaşmış ve bir Batılı olarak Batı'ya Doğulu bir ruhla karşılık vermiştir. İzzetbegoviç, kimlik tanıma sürecini başarıyla atlatmış bir lider olarak kendini Doğu'nun zenginliğinde bulmuş, bu zenginliği de siyasi hayatında Batı'ya karşı bir koz olarak kullanmıştır. O, Batı'nın Aydınlanma Dönemi'ni iyi analiz etmiş bir lider olarak, Batı kültürünün Antik Yunan'dan bu yana bizlere sunduğu birikimi, insani

endişesiyle eleştiri süzgecinden geçirmiş, bu eleştirilerinin sonucu elde ettiği bulgularla varlık, özgürlük, ahlak, adalet gibi evrensel değerleri tekrar yerine oturtmaya çalışmıştır. Aliya İzzetbegović'in bu insani ve evrensel endişesi, bu çalışmanın detaylandırılmasını daha da gerekli kılmıştır. Bosna-Hersek'in Yeni Dünya Düzeni'nin konuşulduğu dönemlerde bağımsız oluşu, uluslararası ilişkiler literatürü için ayrı bir öneme sahip olmakla beraber, Aliya'nın varlık ile ilgili bu haklı endişelerini de dile getirmek bizler için sosyal bir zorunluluktur. Bu sosyal zorunluluk çerçevesinde Aliya'nın Bosna-Hersek'in bağımsızlaşmasındaki rolü yadsınamaz; ancak Aliya sadece bu yönüyle de tek boyutlu olarak incelenemez. Böyle bir tavır, hem Aliya'nın evrensel kaygısını göz ardı etmek olur, hem de salt tek yönlü, tutarsız bir inceleme konusu olur. Bu niyetle, çalışmamızda Aliya'nın uluslararası ilişkiler dünyasına katkı sunacak felsefesi de teorik-siyasi çerçevede detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Çünkü bize göre Aliya, uluslararası ilişkiler literatürüne teorik çapta bir takım katkılarda da bulunmuştur. O, günümüz reel-politik stratejisinin hâkim olduğu bir konjonktürde insani kaygısıyla ahlaklı siyasetin de mümkün olabileceğini kanıtlamıştır. Siyaset-ahlak birlikteliğinin ender görüldüğü uluslararası dış politik konseptlerde Aliya'nın her konuşmasında bunu dile getirmesi ve eylemsel olarak dile getirdiklerinin arkasında durması, Aliya'nın bu yönüyle de incelenmesini gerekli kılmıştır. Aliya, uluslararası politikanın sadece güç odaklı olduğunu iddia eden klasik realizme karşı çıktığı gibi aynı zamanda idealizmin realiteden uzak hedeflerini de eleştirmiştir. O ne katı bir realist ne de kör bir idealisttir. Tam aksine hem realizmin hem de idealizmin etkileyici havasından gerekli olanı almış, barış ve huzuru tehdit eden yönlerinden de uzak kalmayı insani bir sorumluluk olarak görmüştür. İzzetbegović, barış ve istikrarı temin edecek siyaset modelini kendi siyasi hayatiyle önümüze sunmuştur.

Teorik katkısının yanı sıra Aliya, savaş yıllarındaki örnekliliğiyle de savaş hukukunda kayda değer birtakım adımlar atmıştır. Savaşan tarafların adil olması gerektiğinden yana olan Aliya, intikam duygularıyla yüklü bir takım politikaları şiddetle eleştirmiştir. Aliya, Sırların Boşnaklara yaptığı adil olmayan saldırıya karşı adaletle cevap vermiş, Boşnak ordusundaki kimi grupların intikam duygularını törpülemeyi başarmış birisidir. O, her şeyde olduğu gibi savaşta da adil olunması gerektiğini savunarak, uluslararası politikaya bir önerme sunmuştur. Aliya'yı incelemeye değer kılan bir diğer özellik de bu olsa gerek.

Aliya'nın çok yönlü yansımalarına çalışmamızın özellikle 2. ve 3. bölümlerinde detaylı bir şekilde yer verdik. Burada buna tekrar geri dönüş yapılmayacaktır. Ancak, akademik araştırmalara konu edinilmesi gereken bir diğer yönüne de değinmek istiyoruz. Aliya'nın incelenmeye değer bir diğer yanı da 20. yy. İslam düşünürleri arasında yer alarak İslami bir düzen tesis edilmesine dair yaptığı katkıdır. Bilge kral, entelektüel-felsefi hayatının neredeyse tamamına yakını bu ideal üzerine şekillendirmiştir. Ona göre İslam dünyası ciddi bir uyanışa muhtaçtır. Yıllarca tarihteki özne rolünü kaybetmiş olmanın etkisiyle İslam dünyasının içinde bulunduğu bu uyku koması, Aliya'ya göre kabul edilemez bir şeydir. Aliya, bu karşıt duruşunu İslam ve Kur'an ile temellendirmiştir. Aliya'ya göre İslami yeniden doğuş, İslam'a yeniden dönüş olarak özetlenebilir. O, temel problemi İslam'dan uzaklaşmak olarak belirlemiştir. Dolayısıyla İslami düzen tezini de İslam'ın ana referansına dönüş olarak savunmuştur. Ayrıca İslam ile ilgili değerlendirmelerini yaparken, Batı'nın düalist felsefesinden yararlanması, bu düalizmin sonraki çalışmalara sunacağı katkı açısından ayrı bir öneme sahiptir. Aliya'nın kullandığı bu metot, İslam'ın inanç boyutunun konumlandırılması açısından önemlidir. Aliya'nın bu İslami kaygısı ve İslami düzenin tesis edilmesi adına sunduğu öneriler, literatüre katkı sunacak bir diğer özelliktir.

Aliya ile ilgili değerlendirmelere yer verdiğimiz bu çalışma elbette eksikliklerden uzak değildir. Hem Aliya'nın mutlak doğru olarak alınamayacağı, hatadan beri olamayacağı, hem de çalışmamızın eksik kalan yönlerinin olabileceğini belirlememiz gerekmektedir. Böyle bir ihtimal bile, Aliya ile ilgili araştırmaların detaylandırılması ve arttırılmasını gerekli kılmaktadır. Özellikle onun ortaya koyduğu "düalist perspektif" doğruluğuyla-yanlışlığıyla akademisyenlerin konuya ehemmiyet vermesini beklemektedir.

Özetle, Aliya İzzetbegoviç hakkında yapılacak akademik araştırmalar hem uluslararası ilişkiler teorilerine hem uluslararası politikaya hem de İslam'a dair yeni bir bakış açısı oluşturmaya yarayacaktır. Aliya'nın entelektüel, siyasi lider, ordu komutanı gibi karakterleri, uluslararası ilişkiler dünyasının disiplinlerarası yönüne katkı yapacak özelliklerdir. Çalışmanın akademik dünyaya katkısı, bu yönüyle de değerlendirilebilir.

Lider modellerinin tekdüze, sıradan olduğu günümüzde akademik çalışmaların Aliya'yı bu yönleriyle değerlendirmesi kanaatimizce akademik bir zorunluluktur; zira uluslararası ortamın barış ve huzurunun tesis edilmesi bir anlamda liderlerin inisiyatifinde bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKIN, Mahmut H.; (2008), “Aliya İzzetbegoviç’in Entelektüel Mirası”, *Bağcılar Belediyesi Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu*, Editörler: Ömer Hakan Özalp ve K. Gültürk, Kültür Yayınları, İstanbul, s. 100-107.
- AKTAY, Yasin; (2008), “Aliya İzzetbegoviç: Bosna-Hersek’in Devlet Olma Mücadelesi Paradigması”, *Bağcılar Belediyesi Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu*, Editörler: Ömer Hakan Özalp ve K. Gültürk, Kültür Yayınları, İstanbul, s. 49.
- ALKAN, Necmettin; (2013), “Yugoslavya’nın Dağılması”, Editörler: GÖKDAĞ, B. A., ve O. Karatay, *Balkanlar El Kitabı 2: Çağdaş Balkanlar*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 33-55.
- ARI, Tayyar (2008), *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*, 5. Baskı, MKM Yayıncılık, Bursa.
- ARMAOĞLU, Fahir (2012), *20. yy. Siyasi Tarihi: 1914-1995*, 18. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul.
- ATABAY, Mithat (2012), *20. yy’da Türkiye ve Balkanlar: Savaş, Barış, Göç ve Dramın Tarihi*, 1. Baskı, Kriter Yayınevi, İstanbul.
- AVCI, Akif (2014), “Askeri Müdahale ve Neoliberal Terör: Bosna-Hersek Örneği”, <http://akademikperspektif.com/2014/02/12/askeri-mudahale-ve-neoliberal-teror-bosna-hersek-ornegi/> 12.02.2014

- BAĞCI, Hüseyin (1994), “Bosna-Hersek: Soğuk Savaş Sonrası Anlaşmazlıklara Giriş”, Ankara Üniversitesi, *DTCF Dergisi*, Cilt XVI, Sayı 27, Ankara, s.257-279
- BERGHORN, Detlef; (2013), “Yugoslavya ve Dağılan Yugoslavya’dan Doğan Devletler”, Çev., Aysun Yavuz, Editör: Derya Tulga, *Dünya Tarihi*, 5. Baskı, NTV Yayınları, İstanbul, s.416-469.
- BOZDAĞLIOĞLU, Yücel; (2007), “İdealizm”, Editör: Haydar Çakmak, *Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavram ve Teoriler*, 1. Baskı, Barış Kitabevi, Ankara, s. 135-138
- BOZDAĞLIOĞLU, Yücel; (2007), “Realizm”, Editör: Haydar Çakmak, *Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavram ve Teoriler*, 1. Baskı, Barış Kitabevi Yayınları, Ankara, s. 138-143.
- CEVİZCİ, Ahmet (2009), *Felsefe Tarihi: Thales’ten Baudrillard’a*, 1. Baskı, Say Yayınları, İstanbul
- ÇALIŞ, Şaban ve E. Özlük, (2007), “Uluslararası İlişkiler Tarihinin Yapısökümü: İdealizm-Realizm Tartışması”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Yıl 2007. Sayı 18. (225-236)
- Bknz:(<http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/issue/view/21>)
- DAVUTOĞLU, Ahmet (2009), *Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu*, 36. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul.
- EDWARDS, Beverly M.; (2005), “Politics and Religion”, Editor: Youssef M. Choueiri, *A Companion To The History Of The Middle East*, Blackwell Publishing, s. 444-461.
- ELİAÇIK, R. İhsan (2012), *Çağa İz Bırakan Önderler: Aliya İzzetbegović*, 4. Baskı, İlke Yayıncılık, İstanbul.
- ERALP, Atila (1996), “Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm-Realizm Tartışması”, Editör: Atila Eralp, *Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 57-88.
- ERDOĞAN, Koray (2004), “Yugoslavya’nın Dağılma Sürecinde ABD ve Bosna-Hersek Krizi”, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.
- ESPOSITO, John L. (1984), *Islam and Politics*, Syracuse University Press, New York.

- FAZLURRAHMAN; (2009), İslam, Çev., Mehmed Dağ ve M. Aydın, 9. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- GÖRGÜN, Tahsin; (2008), “Bir Düşünür”, *Bağcılar Belediyesi Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu*, Editörler: Ömer Hakan Özalp ve K. Gültürk, Kültür Yayınları, İstanbul, s. 59-60.
- GÜMÜŞ, Zümrüt (2005), “Bosna-Hersek Savaşı ve Uluslararası İlişkilerdeki Yeri”, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas.
- HOBBS, Thomas; (2013), *Leviathan*, Çev., Semih Lim, 12. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- HOFFMANN, Stanley, David P. Fidler; (1991), *Rousseau on International Relations*, Clarendon Press, Oxford.
- HOLBROOKE, Richard; (1999), *Bir Savaşı Bitirmek*, Çev., Belkıs Çorakçı Dilbudak, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İZZETBEGOVİÇ, Aliya; (2003), *Kendi Kaleminden Aliya İzzetbegoviç: II. Endülüs Soykırımına Geçit Vermeyen Bilge Adam*, Çev., Alev Erkilet, A. Demirhan, H. Öz, Dergah Ofset (Vakit Gazetesi) Yayınları.
- İZZETBEGOVİÇ, Aliya; (2006), *Özgürlüğe Kaçışım: Zindandan Notlar*, Çev., Hasan Tuncay Başoğlu, 4. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul.
- İZZETBEGOVİÇ, Aliya; (2007), *Köle Olmayacağız*, 1. Baskı, Fide Yayınları, İstanbul.
- İZZETBEGOVİÇ, Aliya; (2010), *İslam Deklarasyonu*, Çev., Rahman Ademi, 4. Baskı, Fide Yayınları, İstanbul.
- İZZETBEGOVİÇ, Aliya; (2011), *Konuşmalar*, Çev., Fatmanur Altın ve R. Ahmetoğlu, 16. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul.
- İZZETBEGOVİÇ, Aliya; (2012), *Doğu Batı Arasında İslam*, Çev., Salih Şaban, 4. Baskı, Yarın Yayınları, İstanbul.
- İZZETBEGOVİÇ, Aliya; (2014), *İslami Yeniden Doğuşun Sorunları*, Çev., Rahman Ademi, 1. Baskı, Fide Yayınları, İstanbul.
- JOHNSTONE, Diana; (2004), *Ahmakların Seferi: Yugoslavya, NATO ve Batı'nın Aldatmacaları*, Çev., Emre Ergüven ve E. Bulut, 1. Baskı, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.

- JUDT, Tony; (2009), *Savaş Sonrası: 1945 Sonrası Avrupa Tarihi*, Çev., Dilek Şendil, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KAPADAN, Gonca (2009), "Bosnalı Sırlara Göre Bosna-Hersek Sorunu", Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.
- KARAARSLAN, Faruk (2010), "Entelektüel Üzerine Eleştirel Bir Çalışma: Aliya İzzetbegoviç Örneği", Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- KENAR, Nesrin; (2013), "Bosna-Hersek Savaşı", Editörler: GÖKDAĞ, B. A., ve O. Karatay, *Balkanlar El Kitabı 2: Çağdaş Balkanlar*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, s.181-205.
- KURAN-I KERİM, <http://kuran.diyinet.gov.tr/Kuran.aspx#1:1> 12.11.2014.
- LAPIDUS, Ira M. (2002), *A History of Islamic Societies*, Second Edition, Cambridge University Press.
- LATIC, Cemalettin; (2008), "Batı'daki İkbal", *Bağcılar Belediyesi Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu*, Editörler: Ömer Hakan Özalp ve K. Gültürk, Kültür Yayınları, İstanbul, s. 61-71.
- MALCOLM, Noel (1994), *Bosnia: A Short History*, First Edition, Macmillan Publishers, London
- MACHIAVELLI, Niccolo; (2014), *Prens*, Çev., Kemal Atakay, 11. Baskı, Can Yayınları, İstanbul.
- MESTROVIÇ, Stjepan G.; (2008), "Doğu ve Duyguötesi Bir Batı Arasında Şekillenen Aliya İzzetbegoviç'in Mirası", *Bağcılar Belediyesi Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu*, Editörler: Ömer Hakan Özalp ve K. Gültürk, Kültür Yayınları, İstanbul, s. 138-148.
- NEIMARLIJA, Hilmo; (2008), "Üçüncü Yol Tezi", *Bağcılar Belediyesi Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu*, Editörler: Ömer Hakan Özalp ve K. Gültürk, Kültür Yayınları, İstanbul, s. 151-156.
- ROBERTS, J. M.; (2013), *Dünya Tarihi: 18.yy ve Sonrası (2. Cilt)*, Çev., İdem Erman, T. Akgün, İnkılap Yayınları, İstanbul
- ROUSSEAU, Jean Jaques; (2008), *Toplum Sözleşmesi*, Çev., Ali Alper, 1. Baskı, Oda Yayınları, İstanbul.

- SACCO, Joe; (2010), Güvenli Bölge Gorazde: Doğu Bosna'da Savaş-1992-1995, Çev., Hilal Alkan Zeybek, 1. Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul.
- SAHAKIAN, William S.; (1997), *Felsefe Tarihi*, Çev., Aziz Yardımlı, 3. Baskı, İdea Yayınevi, İstanbul.
- SANDER, Oral (2004), *Siyasi Tarih: 1918-1994*, 12. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- SÖNMEZOĞLU, F., H. Güneş, E. Keleşoğlu (2013), *Uluslararası İlişkilere Giriş*, 1. Baskı, Der Yayınları, İstanbul.
- ŞAFAK, Yasin (2010), "Bosna Savaşı ve Yugoslavya'nın Parçalanması", Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- TEKİN, Cemile (2011), "Bosna-Hersek Kaynaklarına Göre Yugoslavya'nın Dağılmasından Sonra Bosna Hersek Federasyonu'nun Kurulması", Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya.
- UÇAROL, Rifat (2013), *Siyasi Tarih: 1789-2012*, 9. Baskı, Der Yayınları, İstanbul.
- WOODRUFF, William; (2002), *Modern Dünya Tarihi*, Çev., Hale Vardar ve A. Vardar, 1. Baskı, Pozitif Yayınları, İstanbul.
- YALVAÇ, Faruk (2008), *Rousseau ve Uluslararası İlişkiler*, 3. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- ZWEIG, Stefan; (2013), *Joseph Fouche: Bir Politikacının Portresi*, Çev., Gülperi Sert, 4. Baskı, Can Yayınları, İstanbul.